

**Методологія як сфера миследіяльності**

Олександр САМОЙЛОВ

**ПАРАДОКСАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ЯК СПОСІБ  
РОЗВ'ЯЗАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ**

Oleksandr SAMOILOV

**PARADOXICAL THINKING AS A WAY OF SOLVING THEORETICAL PROBLEMS**DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>

УДК: 159.9:340

«Світ уявляється нам логічним, оскільки ми його спочатку логізували. Логіка є спроба пояснити наявний світ відповідно до відомої, створеної нами самими схеми існуючого, вірно кажучи: зробити його для нас більш доступним формулюванню та обчисленню».

*(Фрідріх Ніцше)*

«Потрібно хвалити не відкриття, а методи, за допомогою яких ці відкриття здійснюються».

*(Рене Декарт)*

**ВСТУП**

**Історичний екскурс у проблемне поле дослідження.** Здебільшого проблеми виникають історично. Причиною їх появи, з одного боку, є невичерпність матерії, а з іншого – суперечливий характер людського пізнання, що породжує різноманітність способів вирішення цих проблем. Люди, котрі розробляють ці способи й обстоюють їх перевагу над іншими, відрізняються від інших рівнем освіченості, соціальним досвідом, специфікою осмислення того, що реально відбувається, і, як наслідок цього, розбіжністю в поглядах, зіткненням думок і протилежних суджень про принципи та засоби забезпечення їхньої результативності. Перевага, що віддається особою на користь власної думки, визначається її особливостями витягувати з безлічі спостережуваних нею емпіричних даних і свідчень лише ті з них,

які вона вважає суттєвими, спираючись на власні знання, досвід і розумові здібності. Сформована таким чином власна думка дозволяє вважати аргументи на її плідність вагомими, а аргументи, які обґрунтовують іншу думку – голослівними, надуманими, підтасованими або й такими, що взагалі не мають відношення до обговорюваної теми. Ця упередженість індивідуальної свідомості була визнана головною причиною виникнення проблем. Бажання не допускати їх появи поступово призвело суспільну думку до створення особливої нормативної науки – л о г і к и, яка вимагала від суб'єктів, котрі вступають у дискусію, висувати аргументи у суворій відповідності до вимог єдиного, прийнятого обома сторонами, способу організації мислимого. Вважалося, що чітке дотримання законів і правил логіки настільки дисциплінує суспільну думку, що дозволить розглядати проблеми, які несподівано виник-

нуть у процесі осмислення невідомих об'єктів, виключно як наслідок неосвіченості та розумової обмеженості представників-опозиціонерів.

Починаючи з епохи Античності, логіка стала розглядатися як спосіб універсальної організації мислення, що наказував суб'єктам осмислення правила оформлення власної думки, які традиційно усіма визнані правильними. Форми її, або так звані «фігури», закріпилися у свідомості європейців на рівні аксіом аж до нашого часу, використовуються мисленням за власні інтелектуальні знаряддя, що дозволяє представникам різних шкіл формувати розуміння того, чиї судження є істинними, а чиї – хибними. Прихильники логіки досі перебувають у полоні переконання в тому, що для вирішення проблеми достатньо, застосовуючи засоби логіки, вказати, у якому відношенні думка буде істинною, а в якому – хибною. Слідування цьому переконанню призвело до того, що різні погляди щодо природи одного і того ж об'єкта осмислення стали оформлятися в теорії, побудовані за принципом організації строгого формально-логічного зв'язку між окремими елементами думки – п о н я т т я м и як формами, що поєднували між собою логічно зрозумілі ознаки осмислюваних явищ. На можливість такого об'єднання вказували судження, які позначали логічно значущі ознаки цих явищ, що інтегровані у цих поняттях, тоді як зміст понять розкривався їх визначеннями. Невідомі відношення між поняттями встановлювалися за допомогою умовиводів як особливих форм організації логічної думки, а встановлення істинності цих відношень здійснювалося шляхом логічного виведення зв'язку між поняттями й було назване д о к а з о м. Організуюча сила логіки полягала в доказованості теоретичних положень, а самий доказ поставав як логічний перехід від сумніву в істинності судження про наявність зв'язку між поняттями до її логічної необхідності. Переконливість доказу досягалася завдяки тому, що думка, зодягнена в логічну форму, розвивалася однозначно, послідовно і несуперечливо.

Отож відпочатково логіка жорстко регламентувала правила доказу, згідно з якими до його складу мали входити: а) судження, що доводиться, або *тези*, б) судження, що наводяться на підтвердження істинності тез, або *аргументи*, а також в) *висновки* як результати доказу, що демонструють зв'язок аргументів з тезами. Переконливість доказів

полягала у фіксації існування чіткого логічного зв'язку аргументів з тезами, що зобов'язувало визнавати істинність аргументів істинністю тез. Згідно з правилами доказу теза покликана була являти собою певне судження, зміст котрого мав залишатися протягом усього доказу, а аргументи, якими постають поодинокі судження, повинні бути істинними і такими, що не підлягають сумніву. Водночас сама ж теза має бути виведеною з аргументів як із логічних посилів за загальними правилами формулювання висновків. За правилами логіки у ролі справжніх аргументів могли бути використані: 1) істини безпосередньо очевидні, звані аксіомами; 2) істини, виведені логічним шляхом із цих аксіом; 3) явища та факти, що точно спостерігаються; 4) достовірні свідчення інших осіб про явища, які вони спостерігали. Помилковими вважалися аргументи, що апелюють до фундаментально помилкових положень відносно природи буття, а також до очевидно неприйнятних міркувань стосовно правил організації практичного життя. Сумнівними аргументами визнавалися ті, котрі відстоювали положення, прийняті без попереднього і неупередженого їх осмислення, істинність яких вимагала окремого доказу.

Автором і творцем логіки, як впливає з літературних джерел, був виходець із грецького міста Стагіра, *Аристотель*, учень Платона та вихователь Олександра Великого. У фундаментальному творі «*Органон*» (1978) він запропонував думці, яка хаотично пульсує, програму послідовного її розгортання, що мала назву «с и л о г і с т и к и» і надалі стала для європейців своєрідним *мірилом* правильності мислимого і *методом* теоретичної його організації. Цю організацію рекомендувалося здійснювати шляхом суворого дотримання наступності в міркуваннях, що фактично було приведенням аргументів у форму так званого силлогізму (*sylogismos*), під яким розумілося дедуктивне виведення висновку. Джерелом дедукції як методу міркування від загального до окремого, від загальних положень до локальних висновків, були загально визнані істини, тобто загальні положення, стійкі системи поглядів, непохитні переконання, виразні вимоги моралі.

Силлогізм, форми якого були викладені Аристотелем у першій частині «*Органону*» – «*Аналітиках*» (1952) розглядався як центральне поняття розробленої ним *логічної системи*, що рекомендувала способи його застосування для розуміння наукових істин. Арис-

тотель наполягав на перевагах силогізму як методу організації пізнання над емпіричними методами, що використовувались його сучасниками, і вважав його оригінальність головним своїм винаходом. У ту епоху загальна практика знайшла у силогізмі реальне втілення власних уявлень про основні правила розвитку думки, які організують прагнення людей розгортати пізнання, дотримуючись вимог раціональності, доцільності та здорового глузду. Відповідно до цього засадничими *принципами логіки* стали несуперечливість, визначеність і доказовість обстоюваних нею положень.

У процесі незліченних практичних апробацій, переважна більшість яких підтверджувала справедливість вказаних принципів, *правила логіки*, що вимагали їх однозначного дотримання, надійно закріплювалися у свідомості як самоочевидні істини і, зрештою, стали сприйматися як інтуїтивно зрозумілі *апріорні форми мислення*. Послідовники Аристотеля довели ці форми до досконалості, а синологіка, яка отримала після усунення її недоліків у вигляді відсутності наперед заданого мінімуму правил виведення, отримала назву «*дедуктивної логіки*». Остання протягом наступних століть стала розглядатися в освіченій Європі як єдина та універсальна форма організації пізнання, що дозволяла йому досягти точності, глибини та повноти, на які тільки здатне людське мислення. Суспільство остаточно утвердилося на думці, що мислення без логічного оформлення постає сумбурним потоком неупорядкованого, хаотичного процесу, а визнання логіки за зразок організації пізнання стало незаперечною істиною. Порушення її законів і правил оцінювалось переважною частиною населення, як прояв крайньої дурости, властивої людям обмеженим і недалеким. Мислення незмінно спиралось на аналіз невідомого явища, себто на уявне розмежування його на складові частини, що було основою *дедукції* – розумової операції, яка мала на меті послідовне виявлення в невідомому явищі ознак класу вже відомих понять з тим, щоб у разі їх достатньої кількості мислячий суб'єкт мав підставу стверджувати, що явище, яке було досі невідомим, стало пізнаним.

В умовах Античності мода зіштовхувати між собою протилежні переконання переживала період свого розквіту, а головною розвагою освіченої частини громадян Греції була *гра у запитання та відповіді*. Тому знання законів і правил логіки розглядалося ними за головну

зброю, бездоганне володіння якою гарантувало перемогу в такій грі і, відповідно, забезпечувало гідне місце в ієрархії шановних осіб. Учасники цих безкровних сутичок за мету своєї критики обирали суперечності в міркуваннях опонентів і своїми незручними питаннями вказували на них як на свідчення неспроможності обстоюваної ними власної позиції. Однак, оскільки встановлення істини шляхом питань і відповідей було *грою*, яка пробуджувала в опонентів азарт суперництва, вказівки на помилки та визнання їх набували вкрай вираженого емоційного забарвлення, коли намір наблизитися до істини поступався бажанню здобути перемогу. Сила цього бажання призводила до того, що вказівки на помилки поставали у ролі свідчень сили одного і слабкості іншого, що унаявлювали факт або радісної перемоги, або принизливої поразки. Щасливим переможцем ставав той, хто краще знав закони та правила логіки й не допускав логічних помилок. При однаковій кваліфікації та порівняльному досвіді участі в дискусіях гра закінчувалася взаємним усвідомленням тупикової ситуації, подолання якої відкладалося на майбутнє, а суперники, не перериваючи пошук нових аргументів, плекали надію в майбутньому знову зійтися в безкомпромісному протистоянні.

У Середні віки організація мислення підпорядковувалася вимогам схоластики – середньовічної філософії, зміст якої виходив з богослов'я. На відміну від епохи Античності, розмірковування схоластів вже не мали на меті досягти *узгодження власних переконань стосовно розуміння природи явищ*. Домінуючим стало прагнення зрозуміти цю природу шляхом *узгодження своїх переконань із релігійною догмою*. І тут логіка становила ідеальний спосіб розгортання мислення, який дозволяв *обґрунтовано підводити розуміння природи конкретних явищ під єдине загальне*, визнаючи суттєвими лише ті з ознак, що відповідали вимогам релігійних догм. Форма філософських міркувань у межах богословськи зорієнтованого мислення, як і за Античності, продовжувала мати винятково формально-логічний характер, хіба що ігри тих часів перетворилися на безжалісні схоластичні дискусії, які час від часу закінчувалися трагічно для одного з учасників. А логіка, як і колись, продовжувала використовуватися мисленням як ідеальний інструмент обґрунтування переконань у правильності власного розуміння явищ і так само, як і за Античності, призводила до того, що

замість дослідження їх як об'єктів осмислення, вони розглядалися за його предмети. Фанатична відданість вірі оберталася для учасників схоластичних дискусій тим, що вони змушені були при *узгодженні власних переконань з фактами* свідомо відбирати лише ті з них, які співпадали з *їх власними релігійними переконаннями*. У результаті схоластичні дискусії фактично уреальнювали *зіткнення свідомо артикульовуваних кожним учасником суджень*, зміст яких по-різному здійснювало релігійне тлумачення одних і тих же фактів.

До прикладу, під жорстким наглядом католицької церкви здобуття вищої освіти в середньовічних європейських університетах Німеччини, Франції, Нідерландів, Італії, Польщі та Чехії також відповідало вимогам греко-римської традиції ототожнювати закони логіки із законами мислення, що корегувалось гаслом: «філософія – слухняна служниця теології». Навчання регламентувалося вимогами церкви та велося під постійним та суворим її контролем, що дозволяло уникати сумнівів щодо формування переконань випускників університетів. Організатори такого навчання були зацікавлені в доведенні логічного мислення студентів до досконалості, хоча, з іншого боку, як впливало з подальшого розвитку філософської думки, це певною мірою обмежувало розвиток їх пізнавальних здібностей. Уміння вести диспути як найефективніший інструмент розвитку логічної культури мислення розглядалось також і як головна умова для претендента на шляху його кар'єрного зростання від ступеня бакалавра до ступеня магістра, а від нього до права обіймати посаду професора. Цій же меті слугувала і вимога обов'язкової участі студентів у публічних диспутах (*determination*), що також розглядалось обов'язковою вимогою навчання. Особливою популярністю користувалися диспути «про що завгодно», які асоціювалися у чутливій уяві студентської молоді з лицарськими турнірами. І це дозволяло їм розглядати вміння вести дискусію за головну складову своєрідного кодексу честі. За дотриманням законів і правил логіки стежив окремий співробітник, так званий *квотлібертарій* (*quota libertarian*), котрий займав спеціально виділену для цієї мети посаду своєрідного рефері, наділеного правом карати диспутантів, які порушували ці закони та правила.

Доступність пересічному розуму властивого логіці того часу аналітичного обґрунтування усвідомленого послужила для наступних поко-

ліль європейців основою їх непохитної впевненості у тому, що для доведення істинності мислимого слід використовувати тільки логічні розміркування, оперуючи поняттями і даючи їм визначення, як прийнято казати, *за формою*. Більше того, віра в універсальність такого доведення і понині прислуговує більшості дослідників за критерій його істинності, а аналітично опрацьований висновок розглядається за зразок організації мислення. Вважалось, що логічно коректна організація думки дозволить уникати виникнення проблем, що, час від часу, виникають історично. Однак, як свідчила безжалісна суспільна практика, всі спроби розв'язати ці проблеми шляхом логічного оформлення протидіючих думок із залученням для цього досконалих у логічному відношенні засобів виявилися безрезультативними. Навіть апеляція до особистісних цінностей не дозволяла студентам в умовах такого навчання отримувати невідоме їм знання, яке ставало відомим завдяки зусиллям провідних представників науки того часу (Галілео Галілей, Джордано Бруно та ін.) і фіксувалось ними у формі понять і не визнаних церквою теорій. Практика вперто засвідчувала, що вміння розгортати пізнання за межами відомого науці задля отримання нових знань досягається шляхом усвідомлення сукупності емпіричних даних відносно деякого принципово ще невідомого явища та очевидної неможливості підведення цих ознак ні під одне з понять, жодної з відомих теорій і може бути досягнуто тільки через використання нових нелогічних методів, способів та засобів (див. [8-13; 14, т. 2, с. 67-71, т. 5, с. 136-156]). Причиною такого безсилля логіки була недосконалість її форми, яка не дозволяла мисленню повною мірою адекватно відтворювати суперечливу природу явищ дійсності. Так, проблеми, що виникали історично, перетворювалися на *проблеми теоретичні*, які поставали у вигляді зіткнення двох логічно коректних мисленневих поглядів на природу одного і того ж явища. Максимум, на що була здатна логіка при спробі їх розв'язання, так на вказівку: в якому відношенні кожне з теоретичних суджень буде істинним, а в якому хибним? Фактично ця вказівка була визнанням можливості мирного співіснування двох взаємозаперечних, логічно коректних теоретичних поглядів, або, іншими словами, визнанням *факту існування теоретичної проблеми*.

**Постановка методологічної проблеми.** Зазвичай логічно організована грецька думка

не могла миритися з існуванням теоретичних проблем, що не піддавалися розв'язанню. Однак в історичні періоди, коли логіка визначалась як наука, закони якої точно відтворювали закони явищ, а суспільство навіть не припускало у цьому сумніву, всі спроби вирішення теоретичних проблем, керуючись її законами та користуючись її засобами, виявилися безрезультативними. Перешкодою на шляху пошуку способу їх вирішення, як правило, виступало окремішне судження, виведене на певному етапі міркувань з допомогою силогізму із загального судження, яке неодмінно повністю заперечувало своїм змістом стверджуване у загальному судженні, себто вступало з ним у відношення так званої *незгоди*, або суперечності, що робило цей пошук безглуздим. Таке судження було названо стародавніми греками «п а р а д о к с о м» (від грецьк. пара – поза), або таким міркуванням, яке докорінно розходилося із загальноприйнятою думкою, не відповідало звичним уявленням і суперечило здоровому глузду (Г.В. Ляйбніц). Можливість виникнення таких суджень була свідченням того, що дотримання логічної послідовності міркувань не виконало задуманого Аристотелем призначення сілогістики – *узгоджувати думки різних сторін*, використовуючи за психологічні знаряддя мислення її засоби. Як виявилось, зробити це неможливо в принципі, тому що в прагненні досягти суворої наступності у розмірковуваннях, жодна зі сторін не зможе уникнути суперечностей, на що неодмінно їй буде вказано супротивною стороною. Суперечності, що виникали у міркуваннях, були двох типів: так звані *епістемологічні* (грецькою – *epistole* – лист, послання), тобто ті, що поставали між формально-логічними судженнями та історично передуючими їм образно-емпіричними роздумами, і протиріччя *суто логічного характеру*, формальні, або ті, що з'являлися при зіткненні положень взаємозаперечних, хоча й логічно коректних, теорій, а також при протидії абстрактних, вихідних суджень і конкретних роздумів у межах одного й того ж логічно правильного міркування.

За свідченням літературних джерел вперше на випадки утворення таких суперечностей указував грецький філософ Зенон Елейський. Виникнення суперечностей першого типу він продемонстрував на прикладі зіткнення між образно-емпіричним розумінням істинності твердження «*рух є*», тобто під час осмислення руху як просторово-часового поняття, та ро-

зумінням істинності твердження «*руху немає*», яке було побудоване при осмисленні руху на засадах виведеного ним закону подвійного заперечення твердженню «*рух є*». Постання таких суперечностей, окрім того, було продемонстровано ним на прикладах, що отримали назви «Стадіон», «Ахіллес та черепаха», «Стріла, що летить» і «Ряди, що рухаються». Пояснення причини їх виникнення вимагає знайомства зі створеним Зеноном *логічним методом непрямого доказу*. Непідготовленому ж читачеві причина виникнення суперечності стане зрозумілою завдяки поетичному роз'ясненню її О.С. Пушкіним у його відомому вірші «Рух» між логічними судженнями різних рівнів однієї теорії при виведенні конкретних понять. За приклад їх виникнення Зенон навів публічний виступ вихідця з острова Крит Епіменіда, у якому той висловив категоричне судження про поголовну брехливість усіх критян. Слухачі, які намагались оцінити справедливість цього судження і приймали його за вихідний засновок, неодмінно потрапляли у замкнене коло власного міркування. Так, оскільки Епіменід критянин, то й він, як і всі його земляки, також брехун. Оскільки він брехун, то його судження про те, що всі його земляки брехуни, є хибним. Якщо воно хибне, то всі критяни – зовсім не брехуни. Оскільки всі критяни не брехуни, то судження Епіменіда є істинним. Якщо воно є істинним, то і всі критяни завжди стверджують виключно істину, тому що ... і т. д. На жаль, цей приклад був невдалими і згодом був визнаний як софізм, тобто як свідомо підготовленою знавцем логіки пасткою для неуків і простаків (парадокс «Брехун»).

Згодом Аристотель у відомому творі «Метафізика» виокремив *14 формальних суперечностей*, що виникають у процесі міркувань. Найбільш відомими з них є:

– Чи досліджує причини одна наука, або багато наук? (В сучасному розумінні це означає таке: причина є щось досліджуване однією наукою, або причина є щось, що вивчається не однією наукою, а багатьма науками);

– Чи повинна шукана нами наука зрозуміти тільки перші початки сутності, або їй слід займатися і тими витокami, з яких усі виходять у доказі? Так, до прикладу, варто з'ясувати: чи можливо в один і той же час стверджувати і заперечувати одне й те ж чи ні? І тому подібне.

Дослідження структури суперечностей дозволило Аристотелю дати визначення поняття

«п а р а д о к с», забезпечивши цим конкретне його розуміння, відмінне від існуючого розпливчастого і беззмістовного його витлумачення, як чогось вражаючого, немислимого і такого, що докорінно розходиться із загальноприйнятими думками і вчинками. Відповідно до цього визначення поняття «парадокс» слід розуміти як окрему форму мислення, що відтворює одночасно як істинність, так і хибність одного й того ж судження. Аристотель твердо відстоював свою точку зору, яка полягала в тому, що парадокси цілком можна усувати шляхом поглибленого логічного осмислення особливостей об'єкта пізнання. Це своє переконання він виклав у другій частині трактату «Органон» – «Софістичні спростування», яка була написана ним спеціально як керівництво для людей, котрі вступають у суперечки. Він стверджував, що для усунення парадоксів цілком достатньо засобів логіки, використовуючи які мислення може з успіхом вийти зі становища, вказавши на те, у якому відношенні судження буде істинним, а в якому – хибним. Тому він і позначив парадокс терміном «а п о р і я», що по-грецьки означало «утруднення».

У Новий час Європейської історії проблема виникнення парадоксів була об'єктом пильної уваги видатного представника німецької класичної філософії Імануїла Канта, котрий, слідом за Платоном та Аристотелем, був прибічником категорійної організації мислення [6]. Як відомо, Платон відносив категорії до вищих родових логічних понять, що відтворюють найбільш загальні властивості явищ дійсності, які зумовлюють виведення цілого ланцюжка видових і підвидових понять, принцип побудови якого був розроблений ще Сократом і зумовлював правила виведення понять шляхом формулювання їх визначень. У цьому сенсі розглядав категорії й Аристотель, називаючи їх *схемами тверджень* щодо природи буття.

І. Кант, на відміну від Аристотеля, розглядав парадокси як зіткнення між двома взаємовиключальними одне одного *положеннями*, *визнаними логікою однаково істинними*, і вбачав у них недосяжні їй засобам свідчення нереалізованих прагнень розуму зрозуміти безумовне, себто розумів їх уже як *засоби критики одних міркувань, прийнятих логікою за істинні, іншими міркуваннями, також визнані нею істинними*. На цій підставі він називав їх хоч і по-грецьки, але вже не *апоріями*, як їх називав Аристотель, а *антіноміями*, тобто суперечностями, які

неможливо розв'язати засобами логіки. Він указував на можливість існування іншої логіки, здатної гідно протистояти логіці звичних міркувань, і скоригував тупикову зенонівську формулу парадоксу:

$X \in A, X \notin A,$

яка набула у його розумінні такого вигляду:

$X \in A, X \notin A \in B.$

У «Критиці чистого розуму» І. Кант виокремив антиномії, які виникають при занятті філософією:

- «Світ кінцевий і немає меж»;
- «Існують неподільні частинки (атоми) та неподільних частинок немає»;
- «Свобода існує і в той же час існує не-свобода (необхідність)»;
- «Необхідність існує і водночас існує не-необхідність (випадковість)».

Цілу низку антиномій він виділив також і в іншій, не менш знаменитій, праці «Критика здатності судження» і ще одну – в «Метафізиці моралі»:

«Можливо мати щось зовнішнє своїм, хоча я і не володію ним і неможливо мати щось зовнішнє своїм, якщо я не володію ним».

В сучасній вітчизняній науці виникнення теоретичної проблеми прийнято було позначати спеціальним терміном, який виходив з кантівського її розуміння, – «*проблема-антиномія*». До речі, є підстави стверджувати, що детальний аналіз перших двох апорій Аристотеля можна звести до антиномій канонічного типу [12].

Виходячи з факту неможливості розв'язання теоретичних проблем засобами логіки, стає очевидним, що саме недосконалість застарілих, хоча й логічно коректних, способів організації пізнання, а також сталих форм їх розумових знарядь, породили цілу низку суто філософських проблем: між хаосом та визначеністю, сталим і розвитковим, формальним і змістовним, знеособленим та особистісним. Спроби розв'язати філософські проблеми засобами логіки, своєю чергою, привели до виникнення проблем винятково методологічного характеру, саме між логічним і діалектичним, метафізикою та діалектикою, принципом історизму і нехтуванням ним. У пошуках способів і засобів розв'язання цих *методологічних проблем* дослідники науки про пізнання не могли отримати бажаного результату, оскільки використовували для цього запозичені філософські засоби й були вимушені звернутися до психології як до науки про закономірності розгортання розумових процесів, перед якою

виникають проблеми вже психологічного характеру, зокрема, між впливом спадковості та соціальних умов на розвиток особистості, між впливом внутрішніх психічних процесів і зовнішніх умов на організацію пізнання, між категорійним та операційним потоками мислення, а також між діяльнісною і процесною його організацією. Інакше кажучи, проблеми, що виникають у разі впливу на перебіг пізнання психологічних факторів, які, всупереч логіці, обумовлюють уміння відокремлювати головне від другорядного, суттєве від малозначущого, причини від наслідків. Такими факторами є особливості смислової сфери, потреби, установки, мотиви, особливості використання мисленням аналізу і синтезу, схильність ускладнювати, або спрощувати задачі, перенесення алгоритму розв'язку однієї задачі на розв'язання іншої, здатність передбачати невідоме й, крім того, умови виникнення переконань і пристрастей, розуміння сутності почутого, побаченого, прочитаного, себто безліч внутрішніх чинників, які беруть участь у складному процесі «відокремлення зерен від полови».

Одразу зауважимо, що вочевидь провідні вітчизняні філософи чудово усвідомлювали той факт, що бездоганне в логічному відношенні формулювання мислимого, виходячи з *єдиного загального*, неможливе, оскільки воно призводить до виникнення парадоксів, усунути які не можна засобами логіки. Було б непробачною помилкою і, більше того, проявом крайньої дурости стверджувати, що вони не розбиралися в тонкощах логіки і не були знайомі з теоретичними проблемами, які виникали у процесі логічних міркувань. Тому залишається лише дивуватися тому, що історично успадкована і зафіксована на рівні настановлення непохитна віра в логіку як у форму, що визначає єдину вірну організацію хаотично розкиданих елементів мислимого, до сьогодні змушує їх не погоджуватись з тим, що *виникнення парадоксів у логічно коректних теоріях є законом*, який остаточно доведено засобами сучасної математики (див. літ. відносно теореми Геделя). Так, офіційний їх рупор – «Філософська енциклопедія» (1967) – буквально до початку сімдесятих років минулого століття продовжував наполягати на тому, що причиною виникнення парадоксів у логічно коректних теоріях є недбалість, допущена при логічному обґрунтуванні мислимого: «Парадокс як абсолютне протиріччя легко може виникнути теоретично, якщо логічні основи цієї теорії недостатньо вивчені і не виявлені в

повному обсязі. Негативна роль феномену полягає в тому, що він виявляє логічну неспроможність тієї теорії, у якій був отриманий. Тому в ситуації з кожною теорією, яка становить логічний інтерес, виникає завдання звільнення її від парадоксу». І далі стверджується, що цього можна досягти лише шляхом, який «вимагає перегляду вихідних припущень теорії, її постулатів чи аксіом».

У випадку наявності такого когнітивного дисонансу природно, що само собою виникає питання: «Чому ж протягом досить тривалого періоду розвитку вітчизняної науки про мислення, головню з метою організації теоретичної підготовки молодого покоління науковців до пізнання нового, ще невідомого, рекомендувалось завірятись у правильності власного мислення виключно на підставі його відповідності законам логіки?» В цьому контексті звернімося до прийнятої ще в 1946 році постанови ВКП(б) «Про викладання логіки і психології у середніх школах», що догматизує даний аспект світобачення. Ось чому головною причиною прив'язаності радянської філософської та педагогічної думки до логіки було безапеляційне, позбавлене навіть натяку на сумнів у його всеосяжності, *слідування принципу історизму в науці*. Причому це копіювання було безапеляційним, що навіть всупереч розбіжності в ідеології, спричинило запозичення в дореволюційної науки принципів і засобів організації пізнання, які вона, відносившись з глибокопоклонною повагою до постулатів розвитку європейської думки, всіляко копіювала. Зайняти посаду професора Імператорського університету можна було тільки після стажування в одному з європейських університетів. Тому закономірно, що в дореволюційний період, переважно завдяки зусиллям вітчизняних філософів, побачили світ підручники з логіки: Г. Струве, найбільш розповсюджений у навчальних закладах імперії підручник А.Є. Светіліна і дев'ятиразово виданий підручник Г.І. Челпанова.

Очевидно, що названа постанова ВКП(б), безумовно ініційована Й. Сталіним, є всього лише програма мінімум із ліквідації дрімучого неучтва вимученої наслідками революції та війни основної маси населення. До того ж далеко не останню роль мала і надія на те, що *знання логіки* сприятиме мінімізації інтелектуальних і матеріальних втрат, які завдавала суспільству значна частина бійців ідеологічного та виробничого фронтів, котрі здебільшого не мали ніякої освіти, або отримали її при-

скореними темпами, заочно. Сталін, маючи хоча і незавершену, але систематизовану, теологічну освіту, вбачав у логіці ефективний засіб організації раціональної поведінки народонаселення, і тому одним із завдань освіти вважав її масове викладання, як це робилось у дореволюційних гімназіях та університетах.

Загалом згадана постанова лише заспокоїла філософські кола, дозволивши їм ствердитись у правильності обраної ними орієнтації на принцип історизму в науці. Післявоєнний період характеризувався створенням великої кількості підручників логіки, відмінність яких за глибиною і рівнем академічності викладу пояснювалась їх адресатам – адаптованістю до різних верст населення. Так, у 1946 році, терміново, у скороченому вигляді був перевиданий «Підручник логіки» Г.І. Челпанова, а в 1947 вийшов класичний підручник логіки випускника Інституту філософії, літератури та історії ім. М.Г. Чернишевського Валентина Асмуса, який відрізнявся академічністю підходу до організації мислення при безсумнівному збереженні високого стилю викладання змісту. Слідом за ними виходить друком ціла низка підручників: академіка С.Н. Виноградова, призначений для середньої школи (1954); В.І. Свінцева, призначений для студентів гуманітарних спеціальностей (1987); десятиразово виданий призначений для юристів підручник В.Є. Жеребкіна [5]. Крім того, для бажаючих зайвий раз поглибити власні знання в галузі логіки й утвердитись у високому рівні самооцінки, рекомендувались книги А.І. Уймова (1978), роботи видатного математика Я.І. Перельмана (1967), тонкого знавця меж логіки А.Г. Конфоровича (1983). Пропаганді логічної організації мислення слугувала популярна казка Льюїса Керрола «Пригоди Аліси в Дивокраї».

Отже, нині логіка постає як необхідна, але недостатня складова професійної підготовки майбутніх науковців, якій не приділялось достатньої уваги. Пропонована нами праця призначена хоча б частково заповнити нестаток літератури такого профілю. Крім того, всім треба усвідомити, що, незважаючи на переконаність суспільного світогляду в тому, що парадоксальність мислимого є показником творчої активності суб'єкта, яка дозволяє йому вдосконалювати і розвивати власне пізнання, ставлення до парадоксів, аж до останнього часу, зберігається таким, яким воно було 100 чи 50 років тому.

**Актуальність теми дослідження.** Початок ХХ століття ознаменувався остаточним усві-

домленням достойниками наукової спільноти того, що поняття логіки, які були вперше виведені шляхом логічних визначень у ХVII, у минулому столітті не можуть розглядатися як здатні поєднувати у собі суттєві ознаки деяких ідеальних об'єктів осмислення, інтуїтивне розуміння яких постає більш змістовним, ніж те, що уможлиблювали дедуктивні та індуктивні узагальнення. У підсумку цього однією з основних тенденцій розвитку науки стала докорінна зміна ставлення до логіки як до застарілої форми організації мислення і перехід до принципу побудови теорій, засади якого передбачали ще геніальні представники Античності, епохи Відродження та Нового часу, а також видатні діячі сучасної науки. Головною перешкодою на шляху цієї реалізації представниками точних і природничих наук – математики (поняття «множини») та фізики (поняття «часу», «простору», «неподіленості», «атомарності», «дії»), як і в стародавні часи, постала проблема обґрунтування вихідних понять теоретичних уявлень.

Не меншої гостроти вона набула при спробах обґрунтувати вихідні поняття теорій, що створювались виразниками гуманітарних наук: філософами, правознавцями, психологами, конфліктологами та політологами, головним психологічним знаряддям мислення яких є буденна мова. Її словесне артикулювання, освітлене розумом, незважаючи на обов'язковість дотримуватися правил граматики, залишається структурно і функціонально підпорядкованим законам і правилам формальної логіки. Ситуація, яка склалася у цих науках, визначалася радянським філософом В.С. Біблером як *парадокс* істотних ознак таких розповсюджених у побуті понять, як мудрість, справедливість, хоробрість, мужність, совість, обов'язок, й одночасно наявні полярно протилежні їх ознаки, до того ж структура і функційне призначення цих понять перешкоджають поєднанню в одній думці інтуїтивно зрозумілий зміст мислимого в повному обсязі.

У пошуку форми, спроможної відтворювати узмістовлення таких ідеальних об'єктів, вирішальну роль зіграв факт відокремлення психології від філософії і набуття нею статусу окремої науки, за предмет якої була первинно обрана свідомість. Бажання розв'язати проблему змісту і функцій свідомості в реалізації пізнання привело до запровадження у дослідженнях таких його особливостей, як *парадоксальні рушійні сили*, використання яких мисленням за власне психологічне знаряддя



зумовлювало можливість усвідомлення недосяжних логіці відношень між причинами і наслідками й через це сприяло розробці організаційних засад людської поведінки, виходячи з інших принципів її здійснення. У такий спосіб загострилась потреба відмовитися від претензій на володіння істиною в останній інстанції і від бажання руйнувати міркування опонента вказівкою на їх суперечливість. Їх місце зайняли визнання відносного характеру накопичуваних знань й усвідомлення важливості зберігати наявний у міркуваннях опонента момент істини, що уможливило розуміння об'єкта осмислення у єдності його протилежностей. Згодом було з'ясовано, що це розуміння могло бути досягнутим винятково завдяки взаємодоповнювальному діалогу між двома протилежними логіками розуміння цих об'єктів, повно відповідного розумінню діалогу М.М. Бахтіним як такого, котрий розвивається відповідно до своєї власної логіки і відображає прагнення зрозуміти сутність об'єкта осмислення у процесі розв'язання діалектичної суперечності [2 та ін.]. Стало остаточно зрозумілим, що цього можна досягти, лише просуваючись шляхом парадоксального за формою і діалогічного за своєю сутністю пізнання.

Консерватизм мислення, авторитет Аристотеля і звичайний страх всього нового, на жаль, були причиною того, що наукова спільнота довго не могла знайти у собі сили відмовитись від успадкованих в Античній та Середньовічній філософії застарілих принципів, способів і засобів організації пізнання. Непорушним залишався й зумовлений схиланням перед логікою зміст рекомендованих методів його здійснення. Інтерференція цього багажу, який донині гальмує розвиток пізнання, не припинилась навіть після того, як стало очевидним, що логіка із самого початку прирікає пізнання на виникнення теоретичних проблем. Як і раніше, й сьогодні вона продовжує утримувати мислення у своєму полоні, вимагаючи дотримання правил встановлення логічних відношень між поняттями та судженнями, що постає підґрунтям впевненості її adeptів у тому, що саме суворе виконання цих правил повністю унеможливує виникнення теоретичних проблем. Як не дивно, але з цією впевненістю мирно співіснували судження-парадокси, які, порушуючи закони та правила логіки, вказували на існування відношень між їх суб'єктами S та предикатами P, які інтуїтивно визнавалися істинними, тобто оцінювалися такими на підставі розуміння прихованого в них змісту.

Свідченням такого співіснування постають парадоксальні латинські фрази, які після роздумів, вільних од логічного оформлення, беззастережно визнавалися і досі продовжують визнаватися мудрими: *Summum jus – summa iniuria* (вища законність – вище беззаконня), *Tacet sed loquitur* (мовчить, але говорить), *Nascentes morimur* (народжуєтесь, вмираємо), *Certum quia impossibile est* (правильно, бо це неможливо), *Credo quia absurdum* (вірую, адже цього не може бути). Беззастережне визнання їх мудрими, є свідченням існування мислення нового якісного рівня – парадоксального, яке усвідомлено чи неусвідомлено має практичне поширення. Не сприяв зміні цього ставлення навіть безумовний авторитет О.С. Пушкіна, відома фраза якого: «геній, парадоксів друг», стала крилатою і вимовляється на всіх рівнях як заклинання.

Для представників суспільних, гуманітарних, історичних та правових наук, головним психологічним знаряддям мислення яких є буденна мова, проблема виникнення парадоксів у їх теоретичних міркуваннях досі, а також на найближче майбутнє, якщо не назавжди, залишається вкрай значущою. Тому вони повинні завжди бути готовими до того, що словесний виклад ними власних думок, безумовно, обернеться тим, що в деяких конкретних ситуаціях, як закон, виникне проблема невідповідності сформульованих ними висновків вихідним засадам логіки викладу ними своїх поглядів. Для вирішального визнання такої можливості їм слід згадати хворобливі удари по їх самолюбству у випадках публічної демонстрації неспроможності їхніх теоретичних поглядів, коли вони були змушені принизливо визнавати справедливість критики, прикриваючись обіцянками усунути допущені «неприємні промахи» у своїх подальших дослідженнях шляхом ретельного опрацювання деяких, втрачених суто через неухважність, деталей. Однак, як свідчить безжална практика, цього ще нікому й ніколи не вдавалося зробити, оскільки для усунення цього «прикрого промаху» використовувалося все те ж саме, єдино доступне автору, психологічне знаряддя мислення – буденна мова, а відтак вони, як і завжди, дотримувались принципів, законів і правил логіки.

**Об'єктом вивчення є парадоксальне мислення як спосіб розв'язання теоретичних проблем, який невимовно демонструє наявність інтуїтивно зрозумілого зв'язку між логічно несумісними поняттями, відкриваючи тим самим нові, недосяжні логічному розумінню,**

відношення між причиною та наслідком, чим суперечить прийнятій більшістю науковців гуманітарного профілю логічній *парадигмальній моделі*, яка охоплює властивий їм набір форм і методів, процедур, засобів та інструментів пізнання.

**Предмет дослідження** становить примітна ознака-особливість цього способу, яка у продовж певних історичних періодів розвитку науки про пізнання уможлиблювала розв'язування теоретичних проблем шляхом поєднання у єдиній думці її парадоксальної форми з діалектичною єдністю протилежностей. Інтелектуальні продукти, отримані в разі виростання інтелектуалами цього способу у вигляді створених ними онтологічних картин і відстоюваних світоглядів суперечили домінуючим у свідомості консервативної більшості науковців того часу переконанням надавати мисленню логічної форми.

**Мета методологічного пошуку** полягає у тому, щоб підготувати засади дискурсивного обґрунтування інтуїтивно зрозумілої переваги парадоксального мислення над логічним унаслідок наповнення цього обґрунтування конкретним змістом стосовно спроможності парадоксального мислення відтворювати об'єкт осмислення цілісно, в повному обсязі і різнобічно, у єдності його крайніх проявів. Для цього пропонується надати парадоксальному мисленню форму, спроможну відтворювати структуру і функцію способу розв'язання теоретичної проблеми, а також віднайти розроблені видатними вченими розумові операції, які, незалежно від подання їх структури у формі антиномічного протистояння, можуть виконувати функцію засобів реалізації цього способу, які б відповідали вимогам правил виведення понять, відмінних від тих, що спричинили виникнення теоретичної проблеми.

**Ідея** діалектичної єдності протилежностей як способу розв'язання теоретичних проблем принципово не нова, тому що буквально «літає у повітрі», починаючи з Античності, і протягом наступних століть стимулює створення онтологічних картин і світоглядів філософської та наукової еліти. Проте лише у ХХ столітті уява про шлях досягнення діалектичної єдності набула певної конкретики завдяки поясненню Нільсом Бором цілісної картини її встановлення через доповнення однієї протилежності іншою.

**Ідея чинного дослідження** обстоює основоположну думку в такому формулюванні: запропонований Бором механізм взаємодоповнення протилежностей може реалізуватись завдяки

*діалогічній природі мислення*, яке, у разі надання йому парадоксальної форми, отримує рідкісну можливість використовувати парадокс у його новому функційному призначенні *позицій стосовно тлумачення сутності об'єкта осмислення*, запобігаючи цим перспективі оформлення його крайніх проявів як взаємосуперечливих понять односторонніх теоретичних підходів. Реалізація цієї ідеї може бути здійснена шляхом актуалізації операційної складової мислення при збереженні за його категорійною матрицею лише завдання джерела посилянь, які підлягають реорганізації. Воднораз це дозволить підняти теоретичне осмислення досліджуваного об'єкта над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадигмальній моделі і відкриє перед ним перспективу упредметнення на метапарадигмальному рівні у вичерпній методологічній повноті й довершеності.

**Методи надпредметного дослідження.** Теорія пізнання базується на тому, що рушійною силою постійного розвитку ковітально здійснюваного науково-дослідницького процесу є взаємодія трьох факторів – соціального, предметно-логічного і особистісно-психологічного, що спричинює певні історичні ступені розвитку пізнання, які закономірно витікають один з іншого. Апеляцією до історизму означених нами онтологічних картин і світоглядів, які сприяли цьому розвитку завдяки тому, що намагались реалізувати ідею діалектичної єдності протилежностей й зумовили вибір нами методів дослідження. Сукупно ці методи надали змогу здійснити аналіз новацій, внесених у реалізацію цієї ідеї видатними вченими різних епох, витлумачити зміст кожної з них та усвідомити парадоксальну логіку їх змістового наповнення. Усвідомленню цього сприяли цілеспрямовано обрані методи, які уможливили *упредметнення* істотних причин існування і розвитку явищ, теоретичному аргументуванню яких заважає суперечність між звичкою логічного обґрунтування їх існування та онтологічно зафіксованим парадоксальним поясненням цієї буттєвості, що недосяжна для логічного осмислення, але така, яка розкриває їх внутрішню суперечність. І це позиції сучасної науки. Проте невидимо присутніми у процесі даного дослідження були також й інші методи, які впливали на нижче запропоновані висновки опосередковано. Це:

– історико-генетичний метод, відповідно до якого вивчення ідей минулого здійснювалось з урахуванням загальної логіки поступу філо-

софської і психологічної думки у певний історичний період розвитку людства;

– історико-функційний метод, завдяки якому аналізувалась спадщина викладених ідей та узагальнень;

– біографічний метод, що дозволив виявляти можливі причини та умови формування наукових поглядів на творчому шляху окремих достойників людства;

– метод систематизації психологічного знання, відповідно до вимог якого наукові праці, ідеї та висловлювання провідних учених певного історичного періоду посідали відповідне місце в ієрархії здобутків науки про пізнання;

– метод аналізу історико-психологічних матеріалів і мислєдїяльностї видатних учених, що сприяв відтворенню духу науки певного часу;

– метод категорійного аналізу, що рекомендує вивчати пізнання як мислєдїяльність, компонентами якої є конкретні наукові категорійні засоби, які відтворюють різні сторони психічної реальності.

Водночас цілеспрямовано обраними методами, які безпосередньо обумовили авторські висновки, були:

1) *діалогічний метод* структурної та функційної організації пізнання, що запропонований Платоном. Саме цей метод, згідно з академіком О.Ф. Лосєвим, набув значущості щодо наступності розташування діалогів Сократа: відтепер читачі могли осягати природу явищ дійсності у їх достеменній суперечливості. Для пояснення механізму такого осягнення Платон, як відомо, розташував діалоги таким чином, щоб поступово просякало те, що закономірність взаємозв'язку одиничного з якимось окремим загальним поступалась *закономірності його одночасного взаємозв'язку з двома загальними*, яку неможливо обґрунтувати засобами логіки. Уявлення про можливість зв'язку одиничного з двома загальними, від діалогу до діалогу, все з більшою очевидністю починало відповідати поняттю «с у т н і с т ь». Так, напочатку, досліджуючи загальне, Платон трактував його як *сутність у найпростішому її вигляді*, тобто як закон для поодиноких речей. Потім, у процесі вивчення діалогів, *загальне* поставало вже як складніша структура, розуміння якої виходить із двох принципів: формального (стійка сутність) і смислового (поточна сутність, знання). У наступних діалогах, у яких використовувалися категорії «роду» і «виду», остаточно визначалась і нова категорійна структура *загального*, яка дозволяла розглядати його вже як *сутність*, що

транслєє перехід від одної протилєжностї до іншої. Водночас терміну «сутність» не знайшлось місця в понятійному ладі логіки, оскільки вона поєднувала в єдиній думці *спільне*, розташоване одночасно в межах і за межами логічних відношень між явищами. Сутність відтворює в мисленні *загальне*, яке поєднує суперечливі особливості глибинних процесів, котрі й визначають існування та розвиток явищ, виходячи з важливості поєднання між собою двох протилєжних принципів розуміння їх зміст.

2) *метод Й.Г. Фіхте*, який обґрунтовує діалектичне виведення нового знання безпосередньо з практики діяльності свідомості суб'єкта. Його суть полягає у відтворенні життєпотону самої свідомості, яка, з погляду автора, зумовлює протипоставлення й одночасно примирення протилєжностей. Метод передбачає внесення в теорію пізнання так званих *тріадичних умовиводів* як розумових операцій, структура яких подана у формі антиномічного протистояння, себто як зіткнення двох взаємозаперечувальних одне одному формально-логічних суджень – *тетичного* (від слова теза) та *антитетичного*, а їх функція полягає у формотворенні апріорного *синтетичного* судження, яке протистоїть законам і правилам логіки й постає за висновок про їх примирення у розумовій дії. Змістовний зв'язок між тетичним та антитетичним судженнями, який відтворюється шляхом тріадичного умовиводу, вдало відображається формально за допомогою логіки діалогу двох логік, так званої *діалогіки*, поняття якої і змістовне його наповнення запозичені нами із відомих робіт В.С. Біблера, Г.Я. Буша, і Р.Й. Павільоніса, а формалізація сутнісного формату діалогіки до рівня теорії діалектико-логічного доказу пов'язується нами з іменами Ф. Кумпфа, З.Н. Оруджева та А.А. Ткаченка [15].

3) *метод сходження від абстрактного до конкретного* як інтегральний спосіб організації пізнання, що відображає методологічні принципи розумового осягнення природи, суспільства і мислення, головним із яких є *принцип розвитку*, а вирішальним в осмисленні сутності досліджуваного явища – *принцип єдності протилєжностей*. Слідуючи передумовам цього методу, пізнання не обмежується концептуалізацією мислимого і створенням парадигм, а розгортається завдяки так званому *мета-теоретичному підходу* до аналізу історично існуючих теорій, що дозволяє мисленню відображати явища дійсності не у формі взаємо-

заперечливих понять протилежних теорій, а у вигляді єдності полярних проявів дійсності, по-іншому, передавати їх сутність. Назву «метатеоретичний» цьому підходу надав український методолог Анатолій В. Фурман на тій підставі, що він дозволяє організувати пізнання шляхом кількарізкових або ених рефлексій і систематизації філософських та психологічних ідей, а також історично існуючих концепцій і теорій організації пізнання, які окреслюють загальну спрямованість їх розвитку, та оцінити запропоновані ними способи і засоби розв'язання фундаментальної методологічної проблеми здійснення постнекласично зорієнтованого пізнання [7; 14, т. 4, 5; 19]. Цей підхід приводить до упредметнення об'єкта осмислення в межах нової парадигми й до усвідомлення його як такого, що посідає місце в ієрархії інтегрального комплексу теоретичних понять, у разі чого він отримує можливість бути представленим у новій методологічній оптиці.

Фактично метод сходження від абстрактного до конкретного відображає процес переходу від історично більш ранньої форми мислення до більш пізньої. У процесі цього переходу формальна логіка як історично дочасна і, відповідно, менш досконала форма організації пізнання зберігається у певних межах, за якими поступається місцем досконалішій формі, яка відповідає принципам діалектики та вимогам діалогічної природи мислення. Використання цього методу відкриває перед мисленням перспективу збагачення власного змісту ознаками розвитку явища шляхом виявлення зв'язків між протилежними формально-логічними поняттями, які, з позиції реалізації кожного теоретичного погляду окремо, уявляються несуттєвими, нерозумними, а іноді й просто абсурдними. В нашому розумінні такою більш досконалою формою постає логіка діалогу двох логік, або діалогіка, яка надає мисленню власні інтелектуальні знаряддя та операції їх виведення, чим дозволяє йому організувати пізнання через обминання суперечностей, що виникають між формально-логічними поняттями різного обсягу та змісту.

### **Виклад основного матеріалу філософсько-методологічного дослідження**

Окремо зауважимо, що вибір на користь *силогістики* як універсальної форми організації пізнання не був безконфліктним, а характеризувався зіткненням позицій різних

шкіл грецької філософії, котрі почасти обстоювали найпротилежніші погляди на здійснення пізнання. Проте уява про те, що, незважаючи на логічну несумісність суб'єкта S і предиката P, яка має місце в парадоксальному судженні, між ними існує певний змістовний зв'язок, поступово почала пов'язуватися з наявністю в парадоксальних судженнях невербалізованих змістових ознак, урахування яких обмежувалося обсягом предикату, а їх вплив спричиняв виникнення інтуїтивної альтернативи їх розуміння неоголошеного осягнення. У цьому плані надзвичайно істотним був внесок у теорію пізнання видатних мислителів стародавньої Греції Сократа і Платона. Тоді як Аристотель настільки заглибився у систематизацію форм мислення, що, сутнісно погоджуючись з натяками Сократа на недосконалість логіки, а також віддаючи належне вченню Платона про ідеї, все ж таки продовжував твердо стояти на своєму: для вирішення проблеми невідповідності змісту мислимого його понятійному оформленню, яка виникала через труднощі виявлення ознак змістовного зв'язку між родовими та видовими поняттями, не потрібно ніяких особливих ідей, адже вона розв'язується наявними засобами логіки.

Однак іноді траплялися і виключення з цього правила, коли у процесі гри «в питання та відповіді» вихід з логічного глухого кута і перемога діставалася тому, хто, вивчивши досконало правила логіки, приходив до усвідомлення невітшного висновку: використання її як форми організації мислення має свої межі, тому носій цього знання ставив супротивника в умови, коли парадокс розкривав перед ним очевидну причину неспроможності логіки відтворювати об'єкт осмислення у повному обсязі. Цією причиною було неврахування її змістом тих ознак, що стосувалися ситуаційної конкретики, а також відсутність у визначеннях понять смислу. Іншими словами, перемога діставалася тому, хто усвідомлював, що саме врахування цих ознак надає мисленню шанс вийти з існуючої парадоксальної ситуації, і хто визнавав їх *значущими* та розглядав за *істотні* при реалізації розумової операції *узагальнення як опрацювання сутності*.

Визнаним авторитетом реалізації таких узагальнень, що повною мірою враховували обставини, які вимагають розглядати їх ознаки за обов'язкову складову ознак осмислюваних явищ, котрі, хоча і не охоплюються їх поняттями, але фіксуються вільним від впливу логіки мисленням, був геніальний Сократ. Зва-

жання на ці ознаки забезпечувало йому перемогу в дискусіях і приводило суперника буквально до трагічного переживання краху власних переконань. Сократ одним із перших зрозумів, що логіка як суто форма організації мислення обмежує можливості повною мірою передавати зміст задуманого. Тому його потенційними безкровними жертвами, як правило, поставали опоненти, котрі переоцінювали значущість логіки і були впевненими в тому, що знання її законів і правил завжди забезпечить їм безумовну перемогу в дискусіях. До того ж знаменитий філософ використовував свій оригінальний метод проведення дискусій. Він починав їх у незвичному для того часу ключі – не протиставляв власні погляди переконанням опонентів і не виливав на їхні голови звинувачення у суперечливості положень, які вони обстоювали, як це було прийнято. Підхід його до практикування дискусій відрізнявся особливим задіянням до них опонентів і полягав у тому, що за об'єкт своєї критики він обирав не сумнівні положення їхніх теоретичних поглядів, а саму логіку їхніх міркувань. Тут зняряддями такого задіяння до суперечки були його питання, які, здавалося б, не мали відношення до обговорюваної проблеми. Сократ просив прийдешнього опонента оцінювати істинність запропонованого ним самим цілого набору суджень про елементарні, схожі між собою явища дійсності, з об'єктивністю яких той змушений був погоджуватися через їх очевидність. Однак запропонований Сократом шлях згоди поступово присипляв їхню пильність і приводив у задалегідь підготовлену ним пастку, яка піддавала їх мислення жорсткому випробуванню тим, що вони *змушені були одночасно визнавати формальну істинність та очевидну хибність запропонованого завершувального міркування, що артикулювалося у формі парадоксального судження*. Вимушеність такого визнання ґрунтувалася на упущенні опонентами очевидних ознак відмінності осмислюваного явища від усіх попередніх схожих між собою явищ. Ця відмінність не дозволяла мисленню опонента поєднувати це явище з раніше розглянутими, незважаючи на те, що логічне міркування це здійснювало успішно. Несподіваний фінал таких дискусій досить часто описується у науково-популярній літературі, оскільки постає не лише як свідчення краху впевненості опонентів Сократа у всесильності логіки, а й як болісне усвідомлення ними того, що, як з'ясувалося, вони «знають, що нічого не знають».

За яскраво наочний приклад, що ілюструє такий фінал, можна розглянути парадоксальний висновок, на реалізацію якого Сократ все таки змусив одного зі своїх пихатих співрозмовників – Гіппія Меншого. Не викладаючи повністю їх діалог, зі змістом якого можна ознайомитися у спеціальному виданні, скажемо, що Сократ, використовуючи авторський метод проведення дискусій, спочатку пропонував Гіппію оцінювати істинність його суджень про принципову допустимість «добровільних помилок» кращими і, суто через це, вельми гідними представниками різних професій – борцем, стрільцем та музикантом. Дотримуючись логіки розгляду добровільних гріхів *найкращих і гідних*, як лишень цілком допустимих їх примх, він поставив Гіппія у ситуацію оцінки істинності парадоксального судження, що виправдовує очевидну неприпустимість таких гріхів найкращими та гідними *лікарями*. Опонент чудово розумів, що виправдовування цих грішків було б несправедливим стосовно хворих і змушувало б лікарів соромитися того, що вони допускали ці прогріхи, навіть якщо й не навмисно, але цілком свідомо:

СОКРАТ. *Отже, Гіппій, той, хто добровільно грішить і чинить ганебну несправедливість – якщо тільки така людина існує, – буде не кимсь іншим, як людиною гідною.*

ГІППІЙ. *Важко мені, Сократе, погодитись з тобою у цьому.*

СОКРАТ. *Та я і сам із собою тут не згоден, Гіппію, але все ж таки це з необхідністю впливає з нашого міркування.*

Доводи Сократа, які виправдовують парадоксальність цього судження тим, що воно з логічною ясністю впливає з нашого міркування, остаточно поставили опонента у становище, коли він починав розуміти, що «знає, що нічого не знає».

При ретельному аналізі цього діалогу, легко помітити, що в це трагічне для нього становище Гіппій потрапив, тому що виходив із потреби шанобливого ставлення до *найкращих представників буквально всіх професій без винятку*, що формально уявлялося цілком логічним. Однак дотримання логіки такого гатунку змушувало його заплющувати очі на випадки добровільного нехтування кращими представниками деяких професій своїми професійними обов'язками, себто вважати, що для них це *допустимо*. Власне, до такого визнання принципової допустимості добровільних «прогрішень» Гіппія привело здійснене ним надто широке *узагальнення* професій,

щонайперше тих, самовільні «прогріхи» яких становлять небезпеку для навколишніх і тому повинні бути оцінені з позиції моральної відповідальності.

Вийти за впливові межі логіки поважного ставлення до найкращих представників майже всіх професій Гіппію забороняли її правила, згідно з якими сукупність міркувань змістовних ознак професій регулювався обсягом їх понять, що дозволяло об'єднувати їх між собою. Ознаки ж професії лікаря, тобто саме ті, які відділяли ефективного медика від гідних представників інших професій, ігнорувалися цією логікою. Перелік цих ознак Сократом є наслідком незалежності його мислення від потреби узагальнювати за логікою міркувань, що уможливило узагальнення, називані В.В. Давидовим «змістовими», тобто такими, що передбачають за певних умов протилежні мисленнєві висновки. Особливість цього виду узагальнень полягає у тому, що вони доводяться із закономірності, яка зумовлює їх виведення із якогось іншого загального, у результаті чого вони розуміються (за Б.М. Кедровим) як єдність різноманітності ознак явищ. Уявлення про структуру такого узагальнення дає змогу розглядати його як перший крок до розуміння його саме як сутності.

Сутність, як відомо, відтворює в мисленні загальне, яке поєднує між собою суперечливі особливості глибинних процесів, що визначають існування та розвиток явищ дійсності, виходячи з необхідності використання протилежних принципів розуміння їх природи. У цьому аналітичному розрізі досить доречно повернутися до вказівки академіка О.Ф. Лосева (1990) щодо значущості спеціально організованої Платоном наступності розташування діалогів Сократа. Цю наступність, на його переконання, слушно розглядати як діалогічний метод нової структурної та функціональної організації пізнання, що не має аналогів і дозволяє мисленню осягати природу явищ дійсності у її суперечливості.

Про переваги цього методу, як було сказано раніше, Платон запропонував висновувати самим читачам. Ось чому О.Ф. Лосев наполягав на такому факті: якщо за Сократом традиційно визнається авторство методу доведення опонента до стану, коли він починає розуміти те, що «знає, що нічого не знає», то за Платоном слід визнати авторство методу переходу мислення від узагальнення ознак зв'язку між порівнюваними явищами до виявлення сутності на підставі зв'язку між

ними. Цей метод дозволяє підняти пізнання природи цих явищ на якісно вищий щабель філософування.

Очевидно спадщина Платона не могла не поставити Аристотеля, як його учня, в умови, коли його переконаність в універсальності логічного оформлення мислимого була піддана ним самим сумніву. Не виключено також, що на формування Аристотелем світу пізнання на засадах самообґрунтування, обрисів його нових принципів, законів і засобів, що призводять до збагачення змісту тлумачення б у т т я, викладених ним у творі «Топіка», послужила логіка його альтернативного тлумачення, розроблена ресурсами конкуруючої логіки – логіки мегарсько-стойчної школи Хрисиппа [8; 15]. Остання була заснована на підкріплених конкретними фактами міркуваннях про те, що при формуванні та формулюванні складного формально-логічного судження між простими судженнями як його складовими виявляються ще й інші зв'язки, існування яких ігнорувалося логікою Аристотеля. Доказом істинності цього складного судження у цій логіці є не операндність, тобто не властивість, що відображає суб'єктно-предикативний зв'язок між операндами, як це має місце у його логіці, а властивість, яка суперечить цій логіці і яка відображає інший, процесний зв'язок, між операндами, так звана операторність. Грuntuючись на всьому зазначеному, Аристотель, тоді коли його учень Олександр став царем Македонії, заснував школу, в якій вчив бажаючих узгоджувати власні переконання із правилами ведення діалогу, спрямованого на досягнення порозуміння. Ці правила допускали використання учасниками діалогів деяких типів і форм припущень, на які міг йти відповідаючий, реагуючи на поставлені йому каверні запитання. Спосіб ведення таких діалогів він розглядав не тільки як ключ до вміння розбиратися із заплутаними двозначними висловлюваннями, але головне – як метод, що уможливорює відкривати тотожність сенсу в різних мовних зворотах й одночасно схоплювати те, що мається на увазі в кожному реченні та що саме з цього висновується.

Вочевидь Аристотель був упевнений у тому, що висвітлення цих припущень дозволить відповідаючому уникати стану суперечності навіть із самим собою і що вони знайдуть собі застосування завжди і в будь-яких обставинах. Обґрунтуванням цієї його впевненості і послужив його останній трактат «Топіка», присвячений методичній підготовці до проведення

публічних диспутів, у яких один з учасників висловлює загальноновизнані істини, а інший – змушений їх спростовувати. Пропоновані ним припущення істотно відрізняли його новий підхід од того підходу, який він використовував раніше у другій частині «Органону» – «Софістичні спростування» – і який поставав за систематичний виклад софістичних вивертів і хитрощів, котрі могли бути застосованими несумлінними учасниками дискусії заради отримання в ній перемоги, або, як кажуть, за будь-яку ціну. Неважко побачити, що важливість урахування цих припущень Аристотель усвідомив завдяки тому, що звернувся до психології, оскільки це дозволяло мисленню розкривати прихований зміст як невизначених і невимовних указівок на залежність явищ між собою. У дослідженнях психологічних детермінант цієї залежності він запропонував використовувати нові принципи, способи і засоби, які докорінно розходилися з принципами, способами і засобами попереднього підходу, що розроблявся ним і був викладений у його ранніх роботах «Метафізика» і в першій частині «Органону» – «Аналітиці першій і другій». В них він наполягав на визнанні неперехідної значущості формально-логічної організації пізнання як єдиної опори, здатної вберегти людський розум у процесі його розвитку від можливих помилок. Канонічність формування обрисів нових принципів, законів та засобів мислєдїяльного перебігу пізнання, що мали призводити до збагачення змісту тлумачення сутності буття, викладені у «Топіці». У цьому творі геніальний мислитель пояснював труднощі приведення положень теорій до загальних термінів тим, що силіогізм здійснював це на засадах тотожності їх форм, не беручи до уваги прихованого змісту як невимовної та невизначеної вказівки на залежність цих термінів один від одного. Для усунення цього недоліку силіогізму він уперше розробив і використав новий принцип утілення в життя пізнання як базис своєрідної методичної підготовки суб'єкта-інтелектуала до публічної дискусії. Тому слушно запропонував на розгляд тогочасного соціуму правила організації зв'язку між поняттями, які формально суперечать одне одному, що, як не парадоксально, забезпечувало вирішення існуючих між її учасниками суперечностей.

За психологічні знаряддя мислення, здатні реалізувати вирішення цих суперечностей, Аристотель рекомендував використовувати так звані *топоси* – силіогізми, які в сучасному їх

тлумаченні цілком можна назвати «діалектичними силіогізмами», що уможливають пізнання відповідно до розроблених ним правил ведення дискусії. Любомудр був упевнений у тому, що, керуючись *правилами топологічної логіки*, учасник дискусії міг продемонструвати обґрунтованість власних тверджень, які суперечать висловлюваному його опонентом деякому загальноновизнаному положенню.

Відтак вважаємо, що було б недозволенним спрощенням розглядати Аристотелеву «Топіку» виключно як посібник із навчання опонентів тактиці ведення дискусії, що вповні також мало місце. Головна цінність цього твору, на наш погляд, полягає в тому, що Аристотель уперше, наскільки дозволяють висновувати літературні джерела, використовував парадоксальне мислення як єдино можливий спосіб здолання теоретичних проблем, що виходив із принципу взаємопроникнення протилежностей. За психологічні знаряддя мислення він застосовував парадоксальні засоби організації пізнання – топоси і правила зв'язку між поняттями, що суперечать одне одному і вказують на недоступне силіогізму розуміння деяких наслідків, які несподівано впливають на противагу прийнятим і, здавалося б, непорушним принципам. Використання зазначених способу та засобів призвело до збагачення змісту мислимого завдяки тлумаченню плероми буття у повному обсязі та у єдності його крайніх проявів. Розроблений Аристотелем у «Топіці» підхід до організації пізнання, незаслужовано відкинутий у Середньовіччі, був реанімований в епоху Відродження через неймовірні зусилля її геніїв, передусім Рене Декарта і наступників як підхід і метод *діалектичний*. Він був визнаний завдяки груповому творчому генію цілої плеяди представників німецької класичної філософії Нового часу в другій половині XVIII та на початку XIX століття, а саме Іммануїла Канта (1724 – 1804), Йогана Готліба Фіхте (1762 – 1814), Фрідріха Вільгельма Шеллінга (1755 – 1854) та Георга Фрідріха Вільгельма Гегеля (1770 – 1831), що створили сонм нових принципів, способів та засобів мислення як форм організації пізнання, що відповідають вимогам сучасної їм передової науки.

До прикладу, І. Кант [6] аргументував фундаментальне припущення про існування окремо виявлених досвідом емпіричних фактів, які свідчать про приналежність об'єкту осмислення деякої властивості, довести наявності якої аналітично неможливо. Це припущення

істотно похитнуло теоретико-пізнавальні догми, що міцно закріпилися у свідомості дослідників того часу, які визначали справедливність метафізичного підходу, відповідно до положень котрого форми логічних суджень, що надавалася мисленню, цілком достатньо для пізнання буття, а знання про нього, виведене з понять логіки, вповні відображає причинні зв'язки між реальними речами. Тим самим, Кант відмовився від метафізики як від науки, що має деякий умовний позитивний зміст, назвавши її наукою про «межі розуму» на одній підставі: якщо логічно протилежне категорично виключає одне одного, то розум підказує, що насправді протилежне завжди певним чином пов'язане. На його думку, приналежність цієї властивості об'єкту осмислення розум встановлює не ресурсами розумової операції у формі аналітичного судження, а за допомогою іншої розумової операції, впевненість у істинності якої надає усвідомлення суб'єктом наявності не формального, а природного зв'язку предмета і властивості. Цей зв'язок пояснюється такими її проявами, як *причина і наслідок, дія та протидія, перехід кількості у якість, а також у ході синтетичного судження*. Відкриття Кантом даного різновиду судження збагатило мислення новим психологічним знаряддям і надало дослідникам можливості вивчати саме мислення, виходячи за межі категорійного ладу в контексті його операційних характеристик. Якщо ж розглянути значущість синтетичного судження для науки про мислення в контексті кантівського розуміння парадоксу як критики одних справжніх міркувань іншими, то треба осмислювати його як *засіб*, що виводить мислення за межі якоїсь однієї логіки, яка демонструє безперспективність оформлення його крайніх проявів у вигляді контрадикторних понять односторонніх теоретичних підходів і постає як свідчення спроби Канта використати парадоксальну організацію мислення за *способ* розв'язання теоретичних проблем.

Слід вітати мудрість офіційних представників вітчизняної філософії, яким азарт шельмування кантівського ідеалізму не завадив гідно оцінити це відкриття Канта. Ще більшої вагомості синтетичне судження як *засіб* здолання теоретичної проблеми набуло завдяки позиції, зайнятій іншим видатним представником німецької класичної філософії Й.Г. Фіхте, котрий визначив його функціональне призначення як завершального процесу формулювання парадоксального за своєю формою умо-

виводу, названого ним *тріадичним*. Фіхте критикував погляди Канта на провідну роль знеособленої категорійної систематизації мислення і не відокремлював його від діяльності свідомості, стверджуючи, що ця діяльність визначається самою буттєвістю свідомості, яка протиставляє себе як суб'єкта (у його позначенні «Я») своєму твердженню як об'єкта («не Я»), який намагається примирити із собою цей об'єкт. Таким чином діяльність свідомості полягає в *одночасній протилежній полюсності та примиренні протилежностей*. Згідно з поглядами Фіхте, саме природні, внутрішні закономірності мислення, які протистоять законам логіки, дозволяють творчій діяльності особистості виявляти властиві явищам ознаки, що не можна виявити аналітично. Якщо Кант розрізняв світ явищ і світ предметів самих по собі, а закономірність існування явищ пояснював закономірністю людського духу, то Фіхте вважав, що пояснювати закономірність явищ більш змістовніше можна шляхом використання закономірності розумової діяльності, яка слідує запропонованому ним *«принципу набуття основи»*. Свою філософію Фіхте називав *наукою вченням*, в якому місце кантівської вихідної категорії займало так зване *основоположення*, яке об'єднує в *єдине ціле* всі підпорядковані йому правила. Це ціле виводилося з основоположності за допомогою тріадичних умовиводів, які у цьому вченні є *засобами* «набуття підстави». *Способ* же виведення цього цілого, за одностайною думкою його сучасників, за умов його відповідності законам природи, отримав статус *методу*, який поставав у вигляді послідовності розумових дій – протиставлення *тетичного судження* (від логічного терміна «теза») *антитетичному* (протилежне тетичному) та їх поєднання у *синтетичному судженні* як формально-логічної операції, якій недоступна логіка розуміння їх першооснови.

Отож, у структурі тріадичного умовиводу синтетичне судження виступало як формально-логічна операція, котра здійснювала своє головне функційне призначення – поєднувала формально-логічні судження – тетичне та антитетичне, які перебувають між собою в контрадикторному відношенні, на підставі надання їх предикатам ознак, виявлених нелогічним шляхом. У методі Фіхте неважко побачити схожість з поглядами Хрисиппа, який ще за часів Античності вказував на значущість *операційної складової* мислення. В наш час визнання значущості операційних можливостей



мислення дозволило сучасним дослідникам зрозуміти найбільш загальний принцип, що визначає інтегральний підхід до вивчення мислення, який виходить з єдності двох підходів категорійного, що йде від Канта, та операційного, що джерелить од Фіхте.

Проте вчення Фіхте про діяльність свідомості, будучи створене за принципом внутрішньої закономірності мислення, при всій його обґрунтованості, все ж тяжіє до безвихідного суб'єктивізму, оскільки не може надати відповіді на те, звідки береться Я. Відповідь на це питання дав сучасному досліднику Ф.В. Шеллінг, який запропонував ідею впливу несвідомого «Я» на мислення як попереднього й такого, що заперечується свідомим «Я», котре, як стверджується, виникає з інобуття, що тотожне його активності. Для нас очевидно, що *метод Фіхте* не тільки відповідав принципам парадоксального підходу до організації мислення, а й з очевидністю вказував на його діалогічну природу.

Скориставшись ідеєю Шеллінга та методом Фіхте, Г.В.Ф. Гегель як наступник діалектичного підходу Платона розглядав розвиток змісту мислимого, виходячи з необхідності відволікання думки від формально-логічних понять як від форм, що знаходяться на нижчому ступені мислення. Він розглядав поняття як дещо те, що існує в єдиній системі й потребує наявності інших понять, і це розкриває їхню внутрішню суперечливість та нищить їх. Іншими словами, і с т и н н і с т ь поняття як такого, полягає не в ньому самому, а в самому процесі переходу від одного поняття до іншого на підставі виявленого деякого невідомого зв'язку між ними, настільки значущого, що він визначає саме існування поняття. З'ясування цього зв'язку здійснюється шляхом послідовного використання мисленням таких його основних моментів, як теза, антитеза, синтез, кожен з яких заперечується наступним етапом, що повною мірою відповідає бажанню суб'єкта зрозуміти сутність явища, хоча, з погляду логіки, це бажання протиставляє мислення явищу. Запропонована Гегелем схема зв'язку між цими моментами розвитку поняття ілюструвала відкритий ним закон «заперечення заперечення», відповідно до якого синтез складається із наступності таких розумових актів: а) заперечення результату першого заперечення, б) збереження нескороминущого змісту в результатах першого і другого заперечень, в) часткове відновлення того, що знімалося першим запереченням, г) підйом на новий щабель розвитку.

Загалом підхід до організації мислення, що розвивався Гегелем, закріпив за ним звання *творця універсальної діалектики категорій*. Формуючи принципи діалектичного методу, Гегель заклав підґрунтя для створення кардинально іншої формальної організації окремих елементів змісту мислимого, яка охоплює орієнтацію на правила якої-небудь однієї логіки і сприяє усвідомленню можливості діалогу логік, які засновують протилежні погляди на одне й те ж явище дійсності, виходячи з їх взаємопроникнення і взаємозалежності. Це привело до *формування принципу діалогізму в мисленні*, вперше розкрило значущість діалектики як філософського методу дослідження істини і сприяло вбачанню в ній *методології теоретизування*, а в ХХ столітті дозволило С.Л. Рубінштейну обґрунтувати фундаментальне положення про *діалогічну природу мислення*.

До найбільш помітної події кінця ХІХ століття, у якій наочно було продемонстровано використання *принципу діалогізму* в мисленні, першочергово слід віднести «Капітал» Карла Маркса (1818 – 1883), де він, мислячи парадоксально, розв'язав проблему обігу капіталу, аргументувавши його виникнення і зростання. Натхнений ідеями геніїв Античності, Маркс відчував незадоволеність від обмежених можливостей логічної організації пізнання і перебував під впливом невіддільної логічному поясненню переконливості висловлювань Тертуліана та мудрости парадоксальних латинських висловлювань. Основна частина «Капіталу» як революційного і, безумовно, великого творіння була створена Марксом, виходячи із власних принципів здійснюваного ним мислення, що й дозволило йому пізнати закони виникнення капіталу, виходячи з єдності крайніх проявів його природи. Про це можна висновувати по парадоксально сформульованому ним положенню: «Отже, капітал не може виникнути з обігу і також не може виникнути поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і водночас не в обігу» [1988, с. 176]. Перша пропозиція цього положення за своєю структурою формально відтворює проблему, яка може розглядатися як антиномія:

$X \in A, X \in \text{не-}A$ , де:

$X$  – явище (капітал);

$A$  – ознаки виникнення капіталу в обігу;

$\text{не-}A$  – ознаки виникнення капіталу не в обігу.

Друга пропозиція, завдяки прихованій у ній діалогічності, вже розкриває саме і д е ю функційного призначення всього висловленого Марксом становища у цілому – бути діяльнісним джерелом підходу до вирішення проблеми, тому може розглядатися як:

$X \in A$ ,  $X \in \text{не-}A$ ,  $B$  де:

$X$  – явище (капітал);

$A$  – ознаки виникнення капіталу в обігу;

$\text{не-}A$  – ознаки виникнення капіталу не в обігу;

$B$  – ознаки виникнення капіталу в обігу і в той же час не в обігу.

Економічний інструментарій забезпечення єдності крайніх проявів капіталу, використований мисленням Маркса за власне психологічне знаряддя, наочно оприявнений у вигляді іншої його фрази: «Та форма звернення, у якій грошова лялечка перетворюється на капітал, суперечить усім розвиненим раніше законам щодо п р и р о д и т о в а р у, вартості, грошей і самого обігу» [Там само, с. 166], адже згідно з цими законами, вартість не може зростати від купівлі та продажу. Однак за емпіричними фактами вона зростає у процесі руху: *Гроші – Товар – Гроші* і, крім того, «як вартість капіталу, що самозростає як саморух і самонакопичення грошей». Отож унаслідок осмислення емпіричних даних Маркс виявив так звану «загальну формулу капіталу», що суперечить законам природи товару, законам вартості, законам грошей та законам товарного обігу. Неважко підмітити, що ця формула свідчить, що відношення між виникненням капіталу з обігу та одночасним виникненням його не з обігу вже не може бути зверненою до формули антиномії, тому що Маркс побачив у єдності протилежних складових виникнення капіталу с т р у к т у р у, що забезпечує перехід однієї протилежності до іншої. У результаті теоретична проблема була ним сформульована так: «при купівлі та продажу вартість не зростає // при купівлі та продажу вартість зростає». В такий спосіб узасаднена можливість переходу однієї протилежності до іншої, що може бути оприявлено формулою (за З.М. Оруджевим):

$X \in A$  не  $B/a, б, в, \dots я / B$  не  $A$ , де:

$X$  – явище (ціна);

$A$  не  $B$  – при купівлі та продажу вартість не зростає;

$B$  не  $A$  – при купівлі та продажу вартість зростає;

$a, б, в, \dots я$  – проміжні ланки, які опосередковують єдність протилежностей.

Хоча усвідомлення цієї єдності Марксом переважно було інтуїтивним, проте в ньому явно вбачаються обриси наступності проміжкових станів розвитку капіталу, що схематично відповідає вимогам певного порядку і правилам формування його елементів, які постають за ланки в ланцюжку доказовості єдності крайніх поглядів на природу становлення капіталу.

К. Маркс розумів капітал як процес, котрий розвивається за власними законами. Таке розуміння було досягнуто ним завдяки виходу його мислення за межі односторонніх протилежних осягнень вартості, з одного боку, підвладних логіці собівартості, з другого – логіці споживчої вартості, жодна з яких окремо неспроможна обґрунтувати ні виникнення, ані розвиток капіталу. Досягнутий через зважання взаємодоповнення однієї логіки вартості іншою логікою вартості результат забезпечив Марксу якісно більш високий ступінь пізнання законів виникнення та розвитку капіталу, а також законів вартості, обігу грошей і товарного обігу.

Ще одним із прикладів успішної практичної реалізації парадоксальної організації пізнання, але вже на матеріалі людської психіки, постає *психодинамічна теорія* Зигмунда Фрейда (1856 – 1939), про популярність якої свідчить її успішне застосування як протягом минулого століття, так і в наш час. Ця теорія, відома під назвою «п с и х о а н а л і з», досі розглядається як один із найбільш яскравих прикладів здолання психологічних проблем, що постають у вигляді неусвідомлених внутрішніх конфліктів і виникають між потягами, мотивами та бажаннями, які конкурують між собою, виборюючи першість у регуляції поведінки особи. Зокрема, Фрейд не тільки розкрив одвічну проблему виникнення внутрішніх конфліктів, що переслідують людину протягом усього її життя, а й запропонував *спосіб*, що не має аналогів, її вирішення. Це першочергово проблема зіткнення універсального людського потягу до життя *Ероса*, підпорядкованого меті підтримки життєво важливих процесів і психофізичне забезпечення людського співіснування, із протилежним йому потягом до смерті – *Танатосом*, який зосереджує у собі всі прояви жорстокості та агресії, що *спрямовані навіть проти себе*.

До причин виникнення вказаної проблеми Фрейд відносив протилежні потяги, які джерелять із взаємодії трьох генетично зумовлених, функціонально різних, компонентів психіки: *ІД* або *ВОНО* – резервуару неусвідомлених, примітивних, біологічно детерміно-

ваних, вроджених потягів, що керуються принципом задоволення і наповнюють життєвою енергією поведінку, яка не підвладна жодним правилам; *СУПЕР-ЕГО* або *Над-Я* – своєрідного морального цензора, що містить привласнені особистістю моральні заборони та норми і що перебуває у жорсткій суперечності з *ІД* та з упертістю суворого праведника Мойсея утримує людину від необдуманих учинків; *ЕГО* або *Я* – свідомий центр поведінки і діяльності, відповідно до якого особа діє, виходячи із вимог принципу реальності, відокремлює її від фантазії та спрямовує своє вчинення в бажане русло, маючи на меті пошук можливостей задоволення бажань *ІД* та *СУПЕР-ЕГО*. Ці функціонально різні інстанції-компоненти психіки, а також їх взаємовідношення, використовувались Фройдом як засоби реалізації розробленого ним способу розв’язання суперечності між *ЕРОСОМ* і *ТАНАТОСОМ*. *ЕГО* постає у його концепції як центральне осереддя психіки, призначення якого полягає в тому, щоб бути посередницьким засобом між *ІД* і *СУПЕР-ЕГО* й усіяко намагається вирішити суперечність між ними, з одного боку, оберігаючи себе од відкритого вираження потреб *ІД*, а з іншого – намагаючись зберегти власну індивідуальність в умовах зустрічного тиску *СУПЕР-ЕГО*.

3. Фройд, спостерігаючи за спробами людей лавірувати між цими протилежними принципами організації поведінки, звернув увагу на те, що для збереження власної індивідуальності вони керуються *самостійно розробленими механізмами захисту власної психіки* від численних проявів внутрішньоособистісного конфлікту (розладів цілепокладання, неврозів, почуття провини, сорому, комплексу меншості та ін.). До цих механізмів захисту він відносив: *витіснення* недозволених бажань у сферу несвідомого; *заперечення*, або відхід у фантазію та явну байдужість до логіки життя; *проекцію*, або спробу позбутися внутрішнього конфлікту, приписавши його комусь іншому; *заміщення*, або перенесення ворожого імпульсу на менш загрозливий об’єкт чи на самого себе; *раціоналізацію*, або несвідому спробу виправдати свою абсурдну поведінку; *інверсію*, або заміну справжніх бажань на протилежні; *регресію*, або повернення на більш психогенетично ранній спосіб реагування; *сублімацію*, або трансформування заборонених бажань у діяльність, дозвану в суспільстві. Фундатор психоаналізу стверджував, що ці самостійно вироблені способи захисту власної психіки не

розв’язують проблему, а лише частково знімають напруження, фактично постаючи *неусвідомленими каналами самообману*, які не просто фальсифікують сприймання реальності, виставляючи тривогу менш загрозливою, а, навпаки, лише посилюють особистісні конфлікти, що призводить до зростання напружень в особистісному функціонуванні, себто до *неврозів*. Ознаками останніх є так звані «дерівати», тобто своєрідні заміники несвідомого: особливого виду *сновидіння*, символи витіснених несвідомих потягів, невинні помилкові дії, застереження, описки, очитки і навіть чинники, що «захищають» неврази – *психічний опір*, який оберігає потаємні думки, і *перенесення* як спроба зрозуміти сучасне за допомогою минулого шляхом актуалізації лібідозних та агресивних спонукань.

Заслуга Фрейда полягає в тому, що він, на противагу самостійно розробленим людьми методам захисту, запропонував спосіб вирішення проблеми *ЕРОС/ТАНАТОС*, який, за О.Є. Фурман (Гуменюк) [25-27], слід використовувати як *змістово-динамічний метод емоційного переучування, що реалізується у процесі психотерапевтичної дискусії* і що дозволяє досягати нового, більш повного та адекватного, розуміння власного минулого досвіду. Відмінною особливістю цього методу є те, що позитивний результат досягається шляхом зміни форми впливу психотерапевта на психіку пацієнта. Важливо, що починається цей вплив з *актуалізації* властивих пацієнтові природних механізмів регуляції його поведінки і виникаючих при цьому переживань, почуттів та реакцій діючими методами вільних асоціацій, аналізу символіки сновидінь, інтерпретації опору та перенесення з метою «витягування» у свідомість раніше витісненого у підсвідомість *комплексу* пригнічених думок, уявлень, почуттів, котрі джерелять унаслідок їхньої підпорядкованості категорійному імперативу *СУПЕР-ЕГО*. Усвідомлення цього комплексу як головної причини негативу, що травмує психіку, є першим кроком до його нейтралізації. Але повне його усунення здійснюється шляхом реалізації пацієнтом розумової операції *ідентифікації* (від лат. *Identificare* – ототожнення) себе з якоюсь важливою йому особистістю, зазвичай – з аналітиком, котрий виконує роль батька. Ідентифікація призводить пацієнта до заволодіння цілим набором цінностей, ідеалів, ролей, моральних норм, установок та моделей поведінки і наповнення його *СУПЕР-ЕГО* новим змістом. Механізм реалі-

зації ідентифікації отримав назву *трансферу*, що означає перенесення почуття любови (або ненависти), яке пацієнт раніше відчував стосовно однієї значущої особи, найчастіше до батька чи іншої пасіонарної персони, на аналітика. Трансфер дозволяє йому задовольнити потребу втілення у життя цього витісненого амбівалентного почуття. Умовою уреальнення трансферу є продемонстрований психотерапевтом у процесі лікувального діалогу власний когнітивний потенціал. Натомість успішним фіналом цього діалогу буде *інсайт* – несподіване усвідомлення пацієнтом зумовленості власних переживань ранніми роками його життєвого шляху й водночас народження його нового, зрілого *ЕГО*, незалежного від *СУПЕР-ЕГО*, яке спричинює проживання його минулі негативні потерпання, що підтверджує ефективність терапевтичного впливу.

Ще одним переконливим прикладом парадоксального мислення є спосіб розв'язання теоретичної проблеми інтелекту та його детермінант, запропонований Р.Б. Кеттелом, автором і розробником ієрархічної апріорної моделі інтелекту [30]. Нагадаємо, що ця проблема виникла у результаті зіткнення протилежних теоретичних підходів до розуміння природи інтелекту як психічного явища. Суть проблеми полягала в тому, що представники так званої «англійської школи» його вивчення відстоювали положення про існування зв'язку між загальним інтелектом і спеціальними інтелектами, вважаючи, що останні є окремими, конкретними його проявами, тоді як виразники «американської школи» – категорично заперечували наявність такого зв'язку. Авторитет видатних творців цих теоретичних підходів, а також статистична достовірність отриманих ними результатів, що не викликає сумніву, не дозволяли кинути навіть тінь сумніву на значущість і життєздатність обох підходів. Проте факт виникнення теоретичної проблеми свідчив сам за себе.

Теоретичний підхід англійської школи до розуміння інтелекту був презентований автором двофакторної теорії інтелекту Ч.Е. Спірменом і розробником стенфордської версії шкали Біне-Симона Л.М. Терменом, які наполягали на існуванні зв'язку між загальною інтелектуальністю і спеціальною на тій підставі, що в основі інтелекту як психічної реальності перебуває загальний або, так званий, генеральний фактор **G**, який визначає позитивні кореляції зі специфічними факторами **S1**, **S2**, **SN**, що характеризують окремі його

прояви у вигляді спеціальних здібностей. Протилежний теоретичний підхід американської школи до розуміння інтелекту відстоював автор апостеріорної мультифакторної моделі інтелекту Л. Терстоун, котрий пояснював зумовлення спеціального інтелекту групами спричинювальних його факторів і комбінаціями трьох їх вимірів. Окрім того, автор позафакторної, монотричної моделі інтелекту Г.Ю. Айзенк і творець ієрархічної умоглядної моделі інтелекту Ф.Ю. Вернон, оперуючи мовою філософії, прагнули зняти цю проблему, тобто мовчазно визнавали можливість «співіснування» протилежних поглядів до розуміння інтелекту, що за правилами логіки є парадоксом. Легко зрозуміти, що «зняття» проблеми, а по суті її приховування, не становить її розв'язання. Воднораз близьким до розв'язання цієї проблеми був Д.П. Гілфорд, який увів у науковий дискурс вивчення інтелекту поняття дивергентних здібностей і досліджував процес обґрунтування *різних, але рівною мірою правильних, ідей* щодо розуміння одного й того ж об'єкта осмислення. Однак адекватно вирішив цю проблему Р.Г. Кеттел. Тому для оцінки значущості його внеску у вивчення інтелекту, який постає за спосіб здолання теоретичної проблеми зіткнення протилежних визначень поняття «інтелект», звернімося до історії пізнавальної творчості.

Поняття «інтелект» («intellectus») було вироблено і вживалося у середньовічній філософії у значенні пізнання, розуміння, розуму і, як термін, поставало за переклад з грецького поняття «нус» (розум). В наш час чіткого визначення обсягу та змісту цього поняття, його складу і вирішальних механізмів дії не існує. Буттєвість інтелекту як психічної реальності функційно пов'язується із регуляцією поведінки людини. В англійській мові, з якого вітчизняною наукою і був запозичений цей термін, інтелект традиційно витлумачується як *здатність пристосовуватись до нових життєвих умов* за допомогою дій з мислимим еквівалентом об'єкта на внутрішньому рівні, так би мовити, діючи подумки. У цьому змістовому наповненні поняття «інтелект» постає у трьох значеннях, а саме як: а) узагальнена здатність до навчання, б) здібність до абстрактного мислення, в) здатність, яка забезпечує ефективну адаптацію поведінки особи у складних повсякденних ситуаціях.

Оскільки дослідження інтелекту здійснювалося на матеріалі вивчення здібностей, то і його природа, звичайна річ, також розгля-

далось як природа здібностей, розуміння якої із самого початку було обумовлене емпіричним підходом Ф. Гальтона, котрий приблизно в середині XIX століття захопився *ідеєю спадковості таланту*. Імовірно, що й думка стосовно базової функції інтелекту також формувалася під тиском безумовного авторитету цього відомого дослідника. Ось чому вплив інтелекту на поведінку розглядався із позиції, що властива англосаксам жорсткої практичної раціональності – адаптації поведінки особи до умов середовища. До слова, не виключено, що підставою генерації ідеї спадковості таланту було не тільки узагальнення Гальтоном зібраного ним багатого психологічного матеріалу, а й гордість від усвідомлення ним того, що такі видатні вчені, як Чарльз Дарвін, автор теорії «Походження видів», та відомий математик Чарльз Пірсон, автор і розробник основ кореляційного аналізу, були його двоюрідними братами.

Проте, якщо підійти до розгляду здібностей з позиції вимог сучасної науки, тобто як до *психічної властивості особистості*, то вона постає у вигляді певної пізнавальної системи, яка призначена організовувати процес набування, перетворення і застосування знань. Ця позиція дозволяє з упевненістю стверджувати, що здатність постає як *специфічна форма активності особи*, функція якої забезпечує якість і швидкість виконання нею деякої внутрішньої (психічної), або зовнішньої (фізичної) дії, себто *спричиняється психічною діяльністю особистості* у єдності її різноманітних проявів у вигляді *здібностей набувати, перетворювати та застосовувати знання*. Після такого визначення поняття «здібності», говорити, що ця діяльність слугує єдиній меті – адаптації до умов середовища, було б недозволеним спрощенням. Розвиток кожного з феноменальних оприявнень цієї діяльності, як свідчать дослідження С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, Б.М. Теплової, В.М. Блейхера та Л.Ф. Бурлачука, Б.Ф. Ломова, О.О. Бодальова, В.Д. Шадрікова, Д.М. Завалишиної, пов'язується з конкретною мотивацією і породжує властиву лише цьому її прояву специфічну форму активності. Так, відомо, що розвиток здатності здобувати знання спонукається *пізнавальною мотивацією* (Л.І. Божович, А.В. Фурман та ін.), розвиток здатності до перетворення знання – *мотивацією самоактуалізації* (А. Маслоу, Г.О. Балл), а розвиток інтелектуальної здатності застосовувати знання з метою адаптації особи до склад-

них умов – *мотивацією досягнення* (Г. Мюррей, Д. Мак-Клелланд, О.М. Хайрулін).

На відміну від властивого його колегам розуміння інтелекту, Кеттел інтуїтивно випередив надане сучасними йому дослідниками більш змістовне розуміння цієї здатності та сформував на його підставі власне розуміння інтелекту як *активного процесу взаємодії суб'єкта із середовищем*. Як на наш погляд, детермінантами цього процесу він вважав саме суперечності, які виникають у процесі розвитку інтелекту і які самим фактом свого виникнення спонукають особистість до активних дій щодо їх розв'язання, використовуючи при цьому увесь свій інтелектуальний потенціал. Не погоджуючись з упередженістю думки, яка закріпилася у суспільній свідомості про те, що інтелект нібито розвивається тільки до 30 – 35 років (до періоду між юністю та зрілістю), а починаючи з цього часу неухильно згасає, він виділив дві протилежні його пізнавальні функції: «плинну», генетично обумовлену, що дозволяє здійснювати швидку обробку інформації, але згасаючу з віком, і «кристалізовану», що узалежена від освіти, навчання, тренування і задіяння до культурних надбань і що мало підпорядкована процесу старіння. Долучення цих функцій до визначення поняття-уявлення інтелекту постало за відправний пункт надання двох його взаємозаперечних і таких, що взаємодоповнюють одне одного, його у змістовлені – «поточний інтелект» та «кристалізований інтелект». А це призвело Кеттела до альтернативного положення, що «інтелект із віком згасає». Причому до такого розуміння інтелекту науковець дійшов завдяки тому, що розглядав виявлені ним протилежні функції інтелекту, які взаємодоповнюють розуміння його суперечливої природи. Одна з них визначається його генетичною детермінацією, а інша – суб'єктивно значущими інтересами особистості, які спираються на властиве їй стійке бажання користуватись власними інтересами і запитамі культурного довкілля. Звідси висновувалося, що кристалізаційна функція інтелекту виявляється у вигляді інтелектуальної продуктивності людей похилого віку, спричиненням якої є особистісна активність, спрямована на задіяння їх власного когнітивного досвіду, себто зростання інтелекту чітко узалежене культурою та інтересами. Таке розуміння інтелекту ставило Кеттела в опозицію до більшості його колег з дослідницького цеху, на відміну від яких він зумів подолати інерцію розгляду взаємин суб'єкта із середовищем як

його пристосувальну реакцію, чим розширив горизонт розуміння інтелекту – *вказав на факт активної взаємодії особи і світу*. Врахування пізнавально-перетворювальної активності особистості дало змогу йому вийти за межі логіки пристосування й потрапити у сферу позалогічної актуалізації особистістю власного когнітивного досвіду.

Окремо зауважимо, що прозв активності особистості Кеттел пов'язував з такою її детермінантою, як фактор *операції*, до якого він передусім відніс окремі навички, котрі набуті при вирішенні конкретних завдань і котрі належать до структури кристалізаційної функції інтелекту, яка визначає його розвиток у середньому та старшому віці. Однак цей факт не був зумовлений ні логікою міркувань виразників Лондонської школи вивчення інтелекту – Ч.Е. Спірменом та Л.М. Терменом, ані логікою аналізу представників Американської школи – Л. Терстоуном і Дж.П. Гілфордом. Не надав значення активності особистості також і Г.Ю. Айзенк, модель інтелекту якого виходила з положення про те, що фундаментальним для психології є генетично детермінований біологічний інтелект, показником рівня якого слугує індивідуальна швидкість переробки інформації.

Когерентність підходу Кеттела до розуміння інтелекту в його максимальному природному наближенні вдало корелює з поглядами провідного американського фахівця з тестування інтелекту Ганни Анастасі (1982) у тому відношенні, що з віком має місце зниження саме «загального інтелекту». Згідно з її дослідженнями, це зниження має місце головним чином через втрату особою швидкості обробки інформації, активності сприйняття і згасання можливості довготривалого зберігання інформації. Зв'язок же інтелекту людей 60 – 80-річного віку з їхньою професійною діяльністю, а також вплив на нього рівня їхньої освіти та культури, забезпечують сталий розвиток окремих функцій інтелекту навіть у літньому віці.

У психологічній науці радянської доби *парадоксальністю* відрізнялось мислення видатного мислителя С.Л. Рубінштейна, доказом чого є запропоноване ним визначення: «Мислення – це діяльність, процес», що послужило своєрідним ключем для розуміння фундаментального положення про *діалогічну природу мислення*. На жаль, через багаторазове вживання і неглибоке ставлення до змісту цієї фрази її парадоксальність вислизає почасти навіть від уваги професійних психологів. Саме

ця фраза вказувала на спосіб розв'язання теоретичної проблеми, яка виникла у результаті зіткнення протилежних підходів до розуміння мислення – діяльнісного (О.М. Леонтьєв) і процесного, суб'єктного (А.В. Брушлінський). Підкреслимо, що ця проблема мала глибоке історичне коріння, оскільки ще в ті далекі часи знайшла своє відображення у двох відомих приказках, однією з яких була: «*Якщо знаєш, що шукаєш, то навіть це шукати, а якщо не знаєш – то, як ти це знайдеш?*» Перша частина цієї приказки, хоча і риторично спрощено, але принципово вірно описує ситуацію, у якій від суб'єкта вимагається продемонструвати знання теорії та вміння користуватися її законами, що дозволить йому логічно коректно виводити шукане поняття як одне з ієрархії відомих йому понять. У такій ситуації суб'єкт зазвичай опинявся на шкільних уроках, коли перед ним ставили задачі, у яких чітко вказувалось, що дано і що треба знайти, причому розумілося, що розв'язок *невідомий конкретно йому, але відомий загалом*. Ця частина приказки демонструє умови, за яких для суб'єкта, якщо він є визнаним фахівцем, майстром своєї справи, або для школяра-відмінника, виведення з *відомого загалом* поняття, яке задача вимагає віднайти, майже не потребує зусиль для його пошуку, тому що розум робить шукане поняття *відомим* симультанно. В наведеній задачній ситуації має місце перевага діяльнісного підходу до розуміння мислення, оскільки легкість його розгортання керується знанням моделі потрібного майбутнього, яке *спричиняє актуалізацію відтворювального компонента структури на шляху пошуку способу відшукування невідомого*.

Друга частина приказки, як не парадоксально, демонструє обмеженість діяльнісного підходу в умовах, коли суб'єкт, який зарекомендував себе визнаним фахівцем, майстром миттєвої реалізації того діяння, котре навіть не можна назвати пошуком, потрапляє у ситуацію, де його глибокі *знання* та визнана майстерність *виявляються повністю непотрібними* (згідно із Сократом, «знає, що нічого не знає»), тобто коли він потрапляє в обставини аналогічні, схожі до тієї, коли перед учнем-відмінником ставлять задачу, вимоги якої виходять за межі його знань. Стан людини, яка опиняється в такій ситуації, вдало ілюструє друга відома приказка: «*Піди туди, не знаю куди і знайди те, не знаю що*». Ця приказка передбачає організацію пошуку не просто *невідомого шукачу* в конкретній ситуації, а й

самого *невідомого загалом*, що стимулює вихід мислення за межі звичної парадигми, оскільки це *невідоме* ще не включено в жодний комплекс теоретичних понять будь-якої парадигми. У цьому разі шуканим постає вже не саме поняття, а *спосіб його пошуку*, який змушує особу відмовитись від звичного логічного виведення *невідомого йому з відомого загалом* і просуватись шляхом пошуку вповні *невідомого*, уявлення про яке спочатку виникає у вигляді так званого «невідомого шуканого» (А.В. Брушлінський), потім воно поступово уточнюється у процесі вдосконалення способу його пошуку і врешті досягає граничної чіткості лише після його завершення. Цей пошук стимулюється актуалізацією «відтворювального» компонента структури способу відшукування і розгортається за допомогою залучення *засобів особистісного когнітивного ресурсу*. Традиційно уявлення про такий ресурс позначається поняттям «особистісного Я-започаткування». Засобами ж реалізації пошуку когнітивного ресурсу є розумові *операції*, які приводять до логічного умовиводу, що враховує реально присутні, але такі, що логічно не пояснюються ознаки «невідомого-шуканого», які становлять «логічний залишок, або резидиум» [9-11]. Цей логічний залишок спонукає мислення до виходу за межі звичної логіки, кажучи словами В.С. Біблера, «в інше справжнє (не уявлене буття)», в іншу логіку, у процесі розгортання якої уявлення про «невідоме шукане» з кожним кроком дедалі більше уточнюється й остаточно набуває форми поняття іншої логіки.

Отож, в умовах, коли шуканим є *спосіб осмислення об'єкта, уявлення про об'єкт та визначення його поняття безпосередньо залежать від віднайденого способу його осмислення*. Логічний залишок (резидиум), розглянутий у контексті когнітивного ресурсу, постає за фактор, який сприяє актуалізації зміни функції «відтворювального» компонента розумової дії на її виконавчий сегмент, що надає способу пошуку невідомого загалом надію на можливість поступового обрання певної спрямованості. Ця спрямованість набуває остаточного напрямку покроково за допомогою розумових *операцій*, які наочно ілюструють: а) психологічні механізми реалізації мисленням процесу вдосконалення способу розумової дії; б) умови, що дозволяють здійснювати це удосконалення, а також в) використовувані задля цієї реалізації продуктивні канали формування змісту мисли-

мого. Таким чином операційно забезпечене мислення здійснює вдосконалення способу пошуку невідомого загалом, причому засобами категорійно неприпустимого поєднання в одну розумову дію суджень стосовно притаманності явищам деяких ознак із судженнями, які заперечують цю притаманність і встановлюють належність явищам ознак як чітко визначеного, так і заперечуваного. Умовою реалізації зазначеного поєднання є *діалогі* – *зовнішній*, що організовує протистояння тези та антитези, і *внутрішній*, що долає це протистояння шляхом актуалізації операційної складової мислення і використання нею у ролі її засобів подолання суперечності, властивих кожному етапу формування змісту мислимого.

Факт діяння відтворювального компонента розумової дії як виконавчого отримав експериментальне підтвердження і теоретичне обґрунтування завдяки зусиллям прихильників діяльнісного підходу (О.М. Леонтьєв, А.В. Запорожець, Н.Ф. Талізін, П.Я. Гальперін, О.М. Матюшкін та ін.). Вирішальний внесок, здійснений ними у психологію мислення, полягав у розумінні природи способу розумової дії як *єдності його відтворювальної та виконавчої складових*, що отримало підтвердження завдяки фундаментальному положенню про *відображення властивостей об'єкта у принципі дії*. Цей принцип залишає за категорійною складовою мислення лише функцію джерела посилань, які підлягають реорганізації. При цьому обидва компоненти структури способу пошуку «невідомого загалом», будучи у протистоянні одних до одного, повинні розглядатися як крайності єдиної регулятивної функції цього способу. Щоправда, відносно участі особистісного Я-започаткування у виборі способу розумової дії, сам О.М. Леонтьєв залишався вельми категоричним, повністю виключивши його із процесу її здійснення і назвавши цю дію безсуб'єктною, тобто співвідносною суто із зовнішніми умовами. А це означало, що способи дії не містять у собі нічого, що йде від суб'єкта, від особистості, адже відтворюють лише співвідношення структури процесів, які відповідають предметним відношенням.

Проте побудована на цих засадах логіка реалізації регулятивної функції способу пошуку невідомого загалом, на наш погляд, найкраще пояснюється за допомогою *логіки діалогу* двох взаємовиключних полярних логік, яка виходить із існування двох першопочатків, у разі чого *шуканим постає не ві-*

доме поняття чи спосіб осмислення об'єкта, який не можна підвести ні під одне з відомих поняттєвих визначень жодної теорії. Парадоксальність підходу С.Л. Рубінштейна і полягала в тому, що він розглядав ці тлумачення, говорячи словами В.С. Біблера, одночасно як співвідносні і як не співвідносні, такі, що вилучають себе зі своїх визначень.

Природно, що значимість, яка надавалась логіці у процесі навчання, не могла не вплинути на мислення переважної маси повоєнних учених, котрі працювали і продовжують працювати у різноманітних галузях науки. Залишається лише шкодувати, що повз увагу тієї їхньої частини, яка займалася методологією пізнання і завданням учасників якої була вимога перебувати на передньому краї науки, практично непоміченим пройшов унесенний під час хрущовської «відлиги» новаторський, а, точніше кажучи, революційний внесок молоді плеяди радянських філософів, випускників МІФЛМ: Олександра Зінов'єва, Еріка Юдіна, Евальда Ільєнкова, Мераба Мамардашвілі, Георгія Щедровицького. Саме вони ініціювали якісний стрибок у розвитку радянської філософії через надання м е т о д о л о г і ї статусу універсального способу організації мислення, котрому властива принципово нова змістовна спрямованість. На цих засадах ними були сформульовані програмні положення створення нової логіки як поєднання двох аспектів: структурного – у формі знання і процесного – у вигляді діяльності. Причому категорія діяльності розглядалась О. Зінов'євим, Г. Щедровицьким та іншими в контексті розуміння її не як пояснювального принципу, а як *універсального засобу осмислення проблемних ситуацій*. Ось чому творчий внесок цієї групи був вельми несподіваним, оскільки вимагав неодмінної відмови від принципу історизму в науці, який заздалегідь, на їхню думку, прирікає мислення на існування у статичності, себто в межах назавжди закріпленого раціонального знання. Вони вимагали перейти до освоєння п р и н ц и п у, який дозволяв би мисленню розгортатися в динаміці, у цілісному потоці процесу, який ніколи не призупиняється і відкриває все нове і нове знання. Він, як стверджувалося, не ігнорує досягнення радянської філософії, а передбачає лише якісний її розвиток і, більше того, дозволяє мисленню не відмовлятися (звісно, в межах розумного) від використання за власні психологічні знаряддя логічного інструментарію й одночасно рекомендує до-

тримуватися вимог досі невідомих правил методології як учення про сукупність нових методів, прийомів і засад, якими в сучасних умовах повинна послуговуватися наука. Останні, зі свого боку, вимагали розгортати мислення, ґрунтуючись на первинному цілепокладанні, яке не змушує його дотримуватись правил логіки, що заздалегідь пропонують готовий спосіб пошуку результату, а регулюють його хід-перебіг і призводять до результату, виходячи зі знання, яке систематично поповнюється і, тим самим, унеможлиблює логічну зумовленість мислення.

Поштовхом до розробки такої методології, яка повинна була припускати створення і розробку особливої, так званої *змістовної логіки*, що принципово мала відрізнитись од формальної логіки за своїми завданнями, цілями і цінностями, послужила кандидатська дисертація Олександра Зінов'єва: «Сходження від абстрактного до конкретного (на матеріалі «Капіталу» К. Маркса)», яка й поставала як її проєкт. В ній автор, послідовно переходячи від аналізу тексту «Капіталу» до аналізу мислення Маркса, а від нього – до логіки науки, вбачав у сходженні від абстрактного до конкретного діалектику розвитку об'єкта осмислення. На жаль, усвідомивши згодом непідйомну йому складність розробки змістовної логіки, він змушений був відмовитися від її проєкту на користь математичної логіки. Його друзі з московського методологічного гуртка (ММГ) та послідовники – Евальд Ільєнков і Мераб Мамардашвілі – повернулися на шлях традиційно зрозумілого діалектичного мислення. Вірним продовженню проєкту залишився лише Георгій Щедровицький, який відмовився від логіки як організуючої сили мислення і *перейшов замість неї до методології* з метою синхронізації мислення поза принципом історизму. Він, слідуючи думці Й. Фіхте, звернув увагу на властивий змістовній логіці недолік – на знеособленість формально-логічного підходу до її організації, і запропонував у 1957 році, спочатку в роботі «Мовне мислення та його аналіз», а потім уже 1964-го у своїй кандидатській дисертації «Мовне мислення і методи його дослідження» проєкт авторської *змістово-генетичної* логіки, яка враховувала психологічну природу мислення на прикладі первинності колективного мислення над індивідуальним, що й виявлялося у д і а л о з і.

Апеляція до психології дозволила Г. Щедровицькому перейти до розгляду мислення не тільки під логічним, а ще й під психологічним



кутом зору. Вона відкрито проступала також і в його спільній роботі з М.Г. Алексеевим, що обґрунтовувала прагнення обох мислителів розвивати напрям, який пропонує нове уявлення про мислення як про *сферу мислительності*. В межах цього напрямку замість поняття «мислення» як теоретично засадничого було введена й активно використовувалося поняття «р е ф л е к с і я», під яким вони розуміли спосіб реалізації пізнання, у засновках якого перебуває рефлекс (від лат. *Reflexus* – відбиток), тобто відкрита ще Декартом стереотипна реакція живого організму на якийсь вплив зовні [28-29]. Запропонована ними *методологічна програма* реалізації цього вчення була заснована на критиці теорії діяльності, яку розвивала школа академіка О.М. Леонтьєва і суттєвим недоліком якої була недооцінка динамічності, відкритості і процесності мислення у його розвитку. Отож, слідуючи думці С.Л. Рубінштейна, мислення розглядалося як процес, котрий постає як наступність станів, кожний з яких був його результатом і надавав нове знання, яке залежить від рухомої та змінної структури самого мисленнєвого потоку. У межах цього напрямку елементарні процеси мислення були названі його «операціями», типові процеси – «прийомами», а комбінації – «способами». Дослідження мисленням зв'язків між операціями, на їхню думку, здійснюється шляхом їх зіставлення і співвіднесення, що дозволяло розкривати структурну побудову та функційну повноту процесів мислення.

Однак досліднику, знайомому з основами формальної логіки, відразу впадало в око, що поняття «зіставлення», що використовується ними, по суті своїй не відрізнялося від існуючого в термінології логіки й донині реалізується в її висловлюваннях як логічний прийом здійснення операції порівняння (*tertium comparationis*) між собою понять та суджень. Ця операція має завданням розподілити поняття і судження на ті, які підлягають порівнянню, і на ті, які йому не підлягають, і це для того, щоб тільки ті, що підлягають порівнянню, співвідносити між собою, а на підставі виявленого ступеня їх спільності (*fundamentum sive tertium comparationis*) встановлювати між ними логічні відношення – тотожності (*identitas*), підпорядкування (*subordinatio*), супідрядності (*coordinatio*), згоди (*consensus*) чи незгоди (*oppositio*). Явна подібність запропонованих авторами теорії мислительності операцій, прийомів і способів

мислення зі своїми аналогами, які застосовуються в логіці, зрештою привела їх до усвідомлення безглуздості використання новаційної логіки окремо від основних понять формальної логіки. Однак, незважаючи на те, що наміри Щедровицького створити власну змістово-генетичну теорію логіки пішли в минуле, його творча спадщина, поза всяким сумнівом, може бути розглянута як істотний внесок в усвідомлення сучасними вченими того, що панування логіки в межах методології неухильно прагне істотного обмеження.

Не менш значущою є також спільна з М.Г. Алексеевим робота Г.П. Щедровицького «Проблеми методології системного дослідження» (1979), безперечним досягненням якої було те, що вперше обґрунтовано відмінність між об'єктом і предметом дослідження: перший подано у процесному мисленні, другий – у статичному. Крім того, збагатилося повторне звернення фундатора СМД-підходу до рефлексії. Серйозний аналіз її змісту може послужити вагомим аргументом на користь ідеї протиставлення методології логіці, що розвивалася тоді ще молодими філософами.

У плані створення нової логіки не можуть бути залишеними поза увагою роботи В.С. Біблера, що проводилися дещо осторонь діяльності групи випускників МІФЛМ. Саме цей мислитель піддав критиці логічну організацію пізнання з позиції аналізу здійснюваного мисленням співвіднесення логічно неспіввіднесених суджень, що розглядається логікою як парадокс, і запропонував вихід із нього, який вдало перегукується із концепцією рефлексії Г.П. Щедровицького.

Завершальну крапку в спробі групи О. Зінов'єва інтерпретувати логіку як теорію логічного висновку, що уможливорює виникнення особливого раціогуманітарного напрямку методологічних досліджень, поставив майже через півстоліття український психолог і методолог Анатолій В. Фурман [17; 20-22; 24]. Передовсім він, зреалізовуючи ідею Г. Щедровицького, аргументував розглядати методологію як окремий, уповні самобутній у мислительності та епістемологічному вимірах і водночас ковітально надважливий пласт сучасної культури, с в і т, що протистоїть *сталому її* розумінню як сукупності теоретичних положень, здобутих на попередніх етапах розвитку науки про пізнання. Цей уперше осмислений світ охоплює чотири сторони або своєрідні матеріки: а) *вчення* про принципи, способи і засоби конструювання і здійснення теоретичної

і практичної діяльності; б) *систему раціональних знань* про методи, способи, форми і засоби мислення, діяльності, вчинення, норми та інструменти різноспрямованого методологування; в) *особливу сферу* пізнання, критики, творення і рефлексії, осереддя якої становить повноцінна мислєдіяльність різноманітних упредметнень та узмістовлень групового та індивідуального характеру; г) окремішній *засвіт методологічного* мислення і живодайну багаторівневу *сферу професійного методологування* (див. детально [14, т. 1, с. 5-15; 18; 23]). Отож, у розумінні проф. Фурмана методологія постає як буттєво своєрідний і культурно значущий пласт складноорганізованої єдності функціоналів свідомості, знань, продуктів чистого мислення і самісно-рефлексивного досвіду мислєвчинення. Він про це пише так: «Методологія – це самобутній організм творення загострення почуття свідомості у його джерельному осередді чистого мислення і водночас самоєкзистенційна сфера напруженого – проблемно-діалогічного, конфліктно-комунікаційного – життя людської свідомості на межі іманентного і трансцендентного у її канонічних рефлексивних формах – мислєдіяльності, мислєвчинення, філософського методологування» [16, с. 209].

Конструювання метапарадигмального розуміння методології А.В. Фурман почав з подолання установки, фіксованої на застарілому розумінні *методу* як способу вивчення явищ природи та суспільства, принципи та категорії якого відображаються у свідомості людини за допомогою законів логіки. Для цього він звернувся до реальної – ковітальної – практики життя, закони існування і розвитку якої можуть бути відображеними у світі ідеальних сутностей свідомості, мислення і думання засобами його пізнання та інтелектуального конструювання неявищих, навіть неможливих, законів дійсності-реальності. Ретельний аналіз цих засобів, як і мислєнєвих конструкцій неявищих сутностей, надав йому можливості конкретизувати розуміння *методу* як такого, що чітко вказує на те, *що саме пізнається і яким чином досягається нове знання*. Цей сміливий крок урешті-решт дав змогу, на наш погляд, вийти за межі збідненого функційного поля *методології*, яка вочевидь теж традиційно, розуміється вельми неконкретно – як вчення, що узагальнює і систематизує знання про методи наукового пізнання, тобто як філософська теорія методів. З цією метою він, віддаючи данину дослідженням

Щедровицького, який розглядав діяльність як базову універсальну цілісність, яка захоплює окремі індивіди і примушує їх поводитися певним чином, запропонував власне, онтологічно розширене і епістемологічно збагачене, розуміння *методології*, яке фундаментується на *циклічно-вчинковому підході*, оскільки саме він уможлиблює обґрунтування способів творення різнопредметних, міждисциплінарних і суто методологічних знань у єдності з певними нормами і цінностями. Водночас А.В. Фурман чітко усвідомлює той факт, що методологія не може обмежуватись лише аналізом засобів діяння і що *головне її призначення полягає в тому, щоб передбачати осмислення не завжди означених його засад, передумов і ситуацій, що виникають у пізнавальній діяльності й узагалі в будь-якому мислєвчиненні*. У цьому разі методологія постає ще і як *рефлексія* змісту, сенсу і спрямованості окремої мислєдіяльності, що слугує меті виявлення її мотивів, моральних і ціннісних регуляторів. Завдяки цьому методологію слушно розглядати як *самостійну теоретико-прикладну дисципліну, що цілеспрямовано і полірефлексивно відмежована від формальної логіки та гносеології*. А це означає, що вона являє собою окремий пласт організації завдань і засобів мислення і діяльності, їх продуктів і ресурсів соціального досвіду людства, відображає структуру і процес здійснення пізнання, а також способи та інструменти, методи і форми досягнення мети дослідження, користуючись власними поняттєво-категорійним засобами, завдяки чому протистоїть ученню як сукупності теоретичних положень, що здобуті у психологічній, соціологічній та педагогічній царинах соціогуманітарного знання.

Від себе окремо підкреслимо, що до такого розуміння *методології* А.В. Фурман прийшов, проігнорувавши категоричну вимогу молодих філософів остаточно відмовитись від принципу історизму в науці й апелював до знакового дослідження лорда Френсиса Бекона, котрий офіційно визнаний родоначальником методології (Новий органон, 1972) і завдяки зусиллям якого утвердився *новий тип знання – знання про знання, або вчення про побудову будь-якої діяльності й заразом про оптимізацію її логічної структури, форм і засобів, методів і процедур її здійснення*. Доводячи до завершення власне новаційне розуміння методології, Анатолій В. Фурман у 2005 році вводить в інтелектуальний дискурс термін «методологування», відмежовуючи його від категорійного

поняття «методологія», обсяг і зміст якого охоплює відрефлексовані форми, методи, способи, засоби та інструменти мислєдіяльності та мислєвчинення. У його розумінні методологування – це синтетичний спосіб здійснення рефлексивної мислєдіяльності, процес-дієство по застосуванню дослідником складної системи підходів, парадигм, концептів, моделей та інструментів цілісного осягнення явищ дійсності; своєрідна мета-система професійної діяльності, яка постає у вигляді втілення у повсякдення проблемно-діалогічної, багатопредметної і полізасобової мислєдіяльності, що забезпечує розвиткову проблематизацію ситуацій і забезпечує шляхом її смислового наповнення їхнє розв'язання за допомогою створення та удосконалення засобів спільного продуктивного мислєвчинення у царині теоретичного, методологічного, прикладного та емпіричного докладання людських учинкових зусиль [7; 19]. На його погляд, значущість методологування спричинена його розвитковою проблематизацією, властивим їй критичним переглядом інтелектуалом наявного понятійного апарату, концептів і підходів, норм і засобів інтерпретації ним досліджуваного матеріалу. Тому саме методологування починає розглядатися ним як засіб поглибленого, а точніше методологічного, розуміння об'єкта осмислення, оскільки логічно зумовлене його осмислення приводить до виникнення проблемної ситуації. Розв'язання останньої уявляється йому можливим лише завдяки реалізації продуктивного діалогу між різними, а часом і протилежними, логіками його перебігу, в разі взаємодоповнювального впливу яких одна на одну може виникнути певна ідеалізована мислєсхема й відповідна їй операція, яка і буде в змозі формально відобразити підстави методологічного розуміння. У такий спосіб проблемність методологізування первинно визначає зміст продуктивної пізнавальної діяльності тим, що відображає існуючу у внутрішньому світі особистості діалектичну єдність її найсуттєвіших характеристик: полісуперечливості компонентних взаємних упливів, потребо-мотиваційного стимулювання пошукової активності, відображення суб'єктом пізнаних і непізнаних характеристик об'єкта, особистісно-діалогічного спрямування продуктивної активності, проектно-пошукового характеру пізнавального образу, проблемно-діалогічного плетива аргументацій та ін. Відповідно їй діалогічність методологування організується як універсаль-

на форма продуктивної пізнавальної діяльності, її оптимальна природна оформленість й відтак як прогресивна логіка структурно-функціонального розвитку проблемних ситуацій, що виявляє себе у винятково ефективному розгортанні пошукової мислєактивності за допомогою найрізноманітніших діалогічних засобів [24, с. 121].

Означені А.В. Фурманом такі складові пошукової пізнавальної діяльності, як проблемність, що первинно визначає її зміст, і діалогічність – її найефективніша природна оформленість, відповідають вимогам прогресивної логіки організації пізнання, запропонованої В.С. Біблером. Особливість цієї логіки полягає в тому, що у процесі пізнання визначення формально-логічного поняття ставиться перед необхідністю поповнювати його зміст через раніше набутий досвід добування нового знання, яке суперечить первинно отриманому знанню. Тут саме поняття «логіка» вимушено переходить од розкриття одного його змісту до іншого. Інакше кажучи, набуте нове знання примушує використовувати це поняття у двох значеннях: із позиції первинного визначення логіки – як «парадоксологіки» і з точки зору ефективної природної її оформленості – як «логіки діалогу двох логік», тобто як діалогіки. В результаті поняття нової прогресивної логіки буде охоплене розумінням одночасно і як таке, що породжує проблему (в разі співвіднесення логічно не підлягаючих співвіднесенню понять у рамках парадоксологіки), і як таке, що їх не співвідносить (через виключення їх із власних визначень у форматі діалогіки). Відповідно й досліджуваний нами феномен мислення, поняття якого означене архаїчною назвою «парадоксальне», у його сучасному методологічно коректному розумінні повинен мати два взаємозаперечних й обопільно доповнювальних визначення – «парадоксальне мислення» і «діалогічне мислення».

## ВИСНОВКИ І ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. До усвідомлення важливості парадоксального обґрунтування змісту мислимого вперше прийшов християнський богослов і письменник К.С.Ф. Тертуліан, котрий жив у Карфагені з 160 по 220 р. н. е. У полеміці проти абстрактного теоретичного розуму він наголошував на первинності «органічного» практичного розуму, протилежного теоре-

тичному. Однак причину цієї протилежності він не пояснював. Підказку того, що може бути протилежною підставою для осмислення невідомого, позбавленого конкретики і фактично абстрактного, ідеального, можна знайти в Аристотеля: це *самообґрунтування*. Однак для того щоб зрозуміти, що самообґрунтування реалізується особою шляхом виключення власного мислення з логіки теоретичних міркувань, потрібні були зусилля геніїв. І якщо Аристотель тільки виокремив це уявлення (пізнавальне Я) від прагнення долучитися до загального Логосу, а Тома Аквінський і Нікола Кузанський переорієнтували його на пізнання реальності, то зусиллями Спінози, Канта і Гегеля воно сформулювалося як жорстке протиставлення Логосу і націлило мислення на парадокс.

2. Дослідникові, вихованому на обов'язковості логічного обґрунтування мислимого, слід пам'ятати, що таким чином осмислюється тільки щось конкретне, тоді як абстрактне функціонує на засновках іншої логіки – діалогізуючої з предикативною логікою його свідомих міркувань. Існування цієї іншої логіки задає сам мислячий суб'єкт, неусвідомлено виштовхуючи у її форматі зі своїх міркувань об'єкт власного ж осмислення. Це виштовхування є не що інше, як побудова обґрунтування свого розуміння об'єкта пізнання власними новоствореними засобами, або простіше – *самообґрунтування*.

3. Головне, що при створенні теорії, заснованої на новій ідеї, відповідно до методу сходження від абстрактного до конкретного, вихідна (за Кантом) чи засаднича (за Фіхте) її к а т е г о р і я має бути осмислена тільки шляхом *самообґрунтування*, тобто за допомогою діалогу двох взаємонесумісних і взаємоаргументованих логік свого існування і розвитку. Спосіб реалізації такої логіки дозволяє приєднатися до розуміння логіки діалогу як логіки доведення до парадоксу.

4. Запозичений нами у Сократа спосіб осмислення шляхом доведення до парадоксу повно втілює *діалогічну природу мислення*, що для психологічної науки означає його постійну відкритість для осмислення розрізнених фактів емпірії. Поглиблене ж розуміння психологічної органічності такої відкритості пов'язується нами із потребою введення в категорійний апарат подальших досліджень певного ідеального продукту розумових зусиль, що становить вимогу до суб'єкта, який перебуває в умовах невизначеності, діяти в напрямку перетворення

невідомого у відоме. Наше уявлення про такий ідеальний продукт відповідає поняттю «*задача*», що вказує не просто на пасивну констатацію того, що відомо і що невідомо, а дає визначення того, що дано й одночасно формулює вимогу до того, що потрібно віднайти. І тут одним із перших кроків, який варто здійснити у ситуації широкого вжитку терміна «задача», має бути запропоноване нами уявне розмежування поняття «невідоме» на низку похідних понять:

а) невідоме шукане, що як поняття теорії організує мислення самого суб'єкта-діяча;

б) невідоме шукане, яке можна лише умовно підвести під поняття теорії на підґрунті поміченої структурної чи функціональної подібності між сукупністю його ознак і цим поняттям;

в) невідоме відшукуване, усвідомлення наявності якого підтверджується тільки завдяки безперечному існуванню якоїсь сукупності емпіричних його проявів та очевидною неможливістю підведення її ні під яке поняття жодної із відомих теорій.

5. Досягнення поглибленого розуміння сутнісної сфери мислення шляхом задіяння до категорійного апарату філософсько-психологічного дискурсу поняття «задача» розглядається нами в контексті проблемно-ситуативного характеру пізнання, дослідження якого велися в межах відомої школи С.Л. Рубінштейна стосовно діалогічної буттєвості мислення. Так, один з наступників школи Анатолій В. Фурман, слідуючи настановленням попередника О.М. Матюшкіна, котрий розглядав *проблемну ситуацію* у значенні комплексу умов виникнення мислення і джерела його розвитку та функціонування (1972), вагомо доповнив його підхід тим, що розвів зміст та обсяг чотирьох понять: «проблемна ситуація як джерело мислення», «внутрішня проблемна ситуація», «навчальна проблемна ситуація» і «проблемно-діалогічна ситуація», обравши об'єктом власних пізнавальних зусиль сферу проблемно-діалогічної реальності (1994, 2016). Водночас це уможливило ґрунтовне дослідження динаміки формування та розв'язання проблемних ситуацій як процесного суголосся функціонування та розвитку зовнішнього і внутрішнього діалогу й, власне, *проблемного діалогу*. Відтак створена українським ученим на цих засадах психолого-дидактична т е о р і я навчальних проблемних ситуацій виявила більш широкі психодідактичні ресурси розвитку мислення, спираючись на її закономір-

ності циклічного уреальнення цих ситуацій та систему нововведених категорій, а також використовуючи як психологічне знаряддя винайдений понятійний апарат (уявлення про джерела, складові, форми, параметри і провідні характеристики проблемності), авторські теоретичні і методологічні моделі, мислесхеми та логіко-змістові таблиці.

6. Обстоюваний нами підхід до парадоксального мислення розглядає його за с п о с і б осмислення явища, який стимулюється ситуацією поповнення змісту його поняттєвого визначення через добування у процесі пізнання нового знання, яке протистоїть добре установленому знанню. Керується цей підхід ідеєю як мисленнєвим з а с о б о м реалізації цього способу. Ідея охоплює всі попередні форми знання і постає внутрішньо суперечливою і такою, що змінюється, переходячи у свою протилежність. Організуючи розв'язання проблемної ситуації шляхом усвідомлення діалектичної єдності крайніх проявів явища, ідея виходить з того, що спричиняє поступовий перехід від визначення поняття, наданого мисленню, з логічної точки зору, як парадоксальне і розкриває його новий зміст, який відповідає його природній оформленості, в разі чого це поняття набуває визначення, що відповідне цій природі і що постає як діалогічне. Розкриття змісту поняття за допомогою двох взаємнесумісних визначень відкриває перед мисленням перспективу розуміння явища у повному обсязі й одночасно в єдності його крайніх проявів.

7. Використання ідеї діалектичної єдності крайніх проявів явища зумовлює перспективу розробки засад **теоретичного підходу** до організації пізнання, який відповідає вимогам *методу сходження від абстрактного до конкретного*. Зреалізування цього підходу надаватиме формі парадоксу значущості вихідної к а т е г о р і ї теорії організації пізнання, а також її видовим та підвидовим поняттям. У результаті процес пізнання поставатиме у вигляді почерговості покрокового розв'язання парадоксу вихідної категорії в напрямку здолання все більш і більш конкретних парадоксів, що займають свої місця у вигляді видових та підвидових понять теорії. Розгортання цього процесу розв'язання-здолання парадоксальної ситуації забезпечиться завдяки розробці вихідних принципів переходу однієї протилежності в іншу, чітких правил поперемінності цього переходу і виявлення його складників, тоді як результат, що добутий

на кожному рівні, поставатиме за конкретний внесок у вказаний циклічний перехід однієї протилежності вихідної категорії в іншу. Втілення у життя вимог принципів і правил такого переходу може бути здійснено за допомогою розумових о п е р а ц і й, які наочно ілюструють: а) психологічні механізми реалізації мисленням процесу вдосконалення способу розумової дії; б) умови, що дозволяють здійснювати це удосконалення, а також в) використовувані задля вдосконалення траєкторії всього цього переходу способи формулювання змісту мислимого. Тоді мислення здійснює це вдосконалення у процесі почергового розв'язання суперечностей між тетичним, антитетичним і синтетичним судженнями, активізуючи засоби категорійно неприпустимого поєднання в єдину розумову дію суджень про притаманність явищам деяких однак із судженнями, які заперечують цю притаманність, а після цього – із судженнями, котрі встановлюють належність явищам ознак визначеного та заперечуваного. Умовою реалізації такого поєднання є д і а л о г і – з о в н і ш н і й, який організовує протистояння тези та анти тези, і *внутрішній*, котрий долає це протистояння шляхом актуалізації операційної складової мислення і використання у ролі її засобів як ресурсів його подолання, властивих кожному етапу формулювання змісту мислимого.

8. Формою реалізації внутрішнього і зовнішнього діалогів, максимально наближеною до відображення їх змісту, поставатиме д і а л о г і к а як своєрідна логіка діалогу двох думок, двох підходів, двох концепцій, що докорінно відрізняється від тієї організації мислення, яка традиційно обстоюється формальною логікою. Самобутність діалогіки полягає в тому, що наявність у ній суперечності оцінюється не як показник неспроможності теорії, а як *форма постановки проблеми*, що уможливує перетворення предмета теорії в об'єкт осмислення. За засоби власного розгортання діалогіка використовує не формально-логічні поняття та умовиводи, а діалектико-логічні поняття і тріадичні (діалектичні) умовиводи, особливістю яких є суперечність між двома судженнями, які виконують функції тези та анти тези, тоді як сама суперечність розглядається як позитивно значуща. Використання *діалогіки як принципу організації мислення*, а діалектико-логічного поняття і тріадичного умовиводу як психологічних знарядь реалізації його органічної діалогічності, дозволило розглядати її як форму відображення суті невідомого.

9. Проблемність і діалогічність як поняття, що віднесені А.В. Фурманом до складових пошукової пізнавальної діяльності у так званому *прогресивному мисленні*, постають за первинне визначення її змісту через те, що ця розумова діяльність відображає існуючу у внутрішньому світі особистості діалектичну єдність її граничних найсуттєвіших характеристик і є вдалою її природною оформленістю, яка відтворює ефективне розгортання вказаної активності з допомогою найрізноманітніших діалогічних засобів. Єдність цих складових прогресивного мислення вдало перегукується з логікою структурно-функціонального розвитку пізнання, запропонованою В.С. Біблером. Особливість цієї логіки полягає в тому, що у процесі пізнання її понятійне визначення ставиться перед необхідністю поповнювати його зміст шляхом набутого раніше нового знання, в разі чого поступово це визначення переходить від розкриття одного змістовлення поняття «логіка» до іншого. У результаті так набуте нове знання примушує використовувати це поняття у двох значеннях: із позиції первинного визначення логіки пізнання – як *парадоксологіку* і з погляду ефективної природної оформленості цієї логіки – як логіку діалогу двох логік, або *діалогіку*. Дещо перефразовуючи висновок Біблера, поняття прогресивного мислення буде охоплене розумінням одночасно і як таке, що породжує проблему за умов співвіднесення логічно не піддатних такому співвіднесенню понять (парадоксальне мислення), і як таке, що їх не співвідносить через виключення їх із власних визначень (діалогічне мислення).

10. Запропонований нами теоретичний підхід до парадоксального мислення як до способу розв'язання теоретичних проблем і до формоутворення ідеї як з а с о б у реалізації цього способу є розширеною версією *теоретичної концепції Г.О. Балла* [1], що збагачена полярними до її аксіоматичних засад тематизмами, котрі поєднують у собі принципи і правила розв'язання творчих задач і проблем. При цьому центральним поняттям цієї версії є «процес мислення», котрий розвивається як взаємозбагачувальний діалог між теоретичним та емпіричним способами вирішення завдань, інструментом реалізації якого поставатимуть тріадичні умовиводи, а метою – пошук способів постановки проблемних задач, які вимагають відшукати сутнісно невідоме, котре становить складний взаємодоповнювальний вплив пошуку невідомого об'єкта і пошуку невідомого

способу його винаходження. Вочевидь особливість постановки таких задач буде полягати в обов'язковості їх переформулювання, опосередкованої взаємною дією між цими пошуковими стратегіями. При цьому ця взаємодія не може бути однозначно віднесена до явища обопільного внесення перешкод (інтерференції). Головне, до чого вона призводить, – це протилежна інтерпретація попередньої розумової дії, котра використовується мисленням як підказка, що зумовлює переформулювання задачі й уможливує перспективу здійснення дискурсивного виведення з невідомого загалом того, що у процесі мислення визначається як відшукване (див. [9-10; 14, т. 5, с. 136-156]).

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.О. У світі задач. Київ: Знання, 1986. 48 с.
2. Бахтін М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 5-34. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.005>
3. Виготський Л.С. Історичне значення психологічної кризи. *Психологія і суспільство*. 2023. №1. С. 102-190. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.102>
4. Декарт Р. Міркування про метод. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 37-46.
5. Жеребкін В.Є. Логіка : підручник. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2008. 255 с.
6. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
7. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
8. Самойлов О.Є. Психологія парадоксального мислення або прогностичний діалог теорії з емпірією: монографія. Дніпропетровськ, 2007. 185 с.
9. Самойлов О.Є. Діалогіка трансцендентального прогнозу. *Психологія і суспільство*. 2006. №2. С. 93-110.
10. Самойлов О. Діалогіка формотворення ідеї як засобу мислення. *Психологія і суспільство*. 2020. №3. С. 5-32. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.005>
11. Самойлов О.Є. Зміст та форма постановки теоретичної проблеми. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 31-36.
12. Самойлов О.Є. Парадоксальна структура та прогностична функція ідеї як засобу мислення. Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін: колективна монографія. Дніпро, 2023. С. 171-218.
13. Самойлов О.Є. Психологічний зміст бойової підготовки у контексті діалогу двох логік. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 122-126.
14. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с.; Т. 2. 344 с.; Т. 3. 400 с.; 2021. Т. 4. 400 с.; ЗУНУ, 2023. Т. 5 (додатковий). 605 с.
15. Ткаченко А.А. Теорія діалектично-логічного доказу. Запоріжжя, 1993. 227 с.
16. Фурман А.В. Авторська програма дисципліни

«Методологія та організація наукових досліджень». *Психологія і суспільство*. 2023. №1. С. 209-244. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.01.209>

17. Фурман А.В. Актуальні питання методології проблемного навчання. *Педагогіка*. Київ: Рад. школа, 1992. Вип. 31. С. 3-14.

18. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

19. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.006>

20. Фурман А.В. Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2007. №1. С. 9-80.

21. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні. Київ: Рад. школа, 1991. 191 с.

22. Фурман А.В. Проблемно-діалогічна ситуація як умова розвитку пізнавальної активності школярів у процесі навчання. *Психологія*. Київ: Рад. школа. 1989. Вип. 33. С. 16-25.

23. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 47-60.

24. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.

25. Фурман (Гуменюк) О.Є. Проблематика Я у психологічній теорії Зигмунда Фрейда: лекція. Тернопіль. 2003. 34 с.

26. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186 с.

27. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2018.01.038>

28. Щедровицький Г.П. Засадничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 95-126. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.01.095>

29. Щедровицький Г. Схема миследіяльності – системно-структурна будова, значення, зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 29-39.

30. Cattell R.B. Abilities: their structure, growth and action. Boston: Houghton Mifflin company, 1971.

## REFERENCES

1. Ball, H.O. (1986). U sviti zadach [In the world of tasks]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

2. Bakhtin, M. (2019). Do filosofiyi vchynku [To the philosophy of action]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-34 [in Ukrainian].

3. Vygotsky, L. (2023). Istorychne znachennia psykhologichoyi kryzy [The historical meaning of the psychological crisis]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 102-190 [in Ukrainian].

4. Descartes, R. (2015). Mirkuvannia pro metod [Discourse on method]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 37-46 [in Ukrainian].

5. Zhrebkin, E. (2008). Lohika: pidruchnyk [Logic: textbook]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

6. Kant, I. (2001). Krytyka chystoho rozumu [Critique of pure reason]. (Trans. from german). Kyiv [in Ukrainian].

7. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Metodolohiia i psykhologhiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

8. Samoylov, O.Ye. (2007). Psikhologhiia paradoksal'noho myslennia abo prohnostychnyi dialoh teoriiy z empiriyeyu [Psychology of paradoxical thinking or prognostic dialogue of theory with empiricism]. Dnipropetrovsk. 185 p. [in Ukrainian].

9. Samoylov, O.Ye. (2006). Dialohika transtsendental'noho prohnazu [Dialogic transcendental forecast]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 93-110 [in Ukrainian].

10. Samoylov, O.Ye. (2020). Dialohika formotvorennia idei yak zasobu myslennia [Dialogics of idea form-creation as a means of thinking]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 5-32 [in Ukrainian].

11. Samoylov, O.Ye. (2015). Zmist ta forma postanovky teoretychnoyi problemy [The content and the form setting of theoretical problem]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 31-36 [in Ukrainian].

12. Samoilo, O.Ye. (2023). Paradoksal'na struktura i prognostychna funkciia idei yak zasobu myslennia [The paradoxical structure and prognostic function of the idea as a means of thinking]. Transformatsiy osobystosti v ymovah sotsial'no-politychnykh ta ekonomichnykh zmin: kolektyvna monohrafiia – Personality transformations in the conditions of socio-political and economic changes: collective monograph. Dnipro. P. 171-218 [in Ukrainian].

13. Samoylov, O.Ye. (2008). Psikhologichniy zmist boyovoї pidhotovky u konteksti dialogu dvoh lohik [Psychological content of combat training in the context of the dialogue of two logicians]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 122-126 [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (Ed.). (2015, 2021, 2023). Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

15. Tkachenko, A.A. (1993). Teoriia dialektychno-lohichnoho dokazu [The theory of dialectical-logical proof]. Zaporizhzhia. 227 p. [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2023). Avtors'ka programa dyscypliny «Metodolohiia ta organizatsiia naukovykh doslidzhen» [Author's program of the discipline «Methodology and organization of scientific researches»]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 209 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (1992). Aktual'ni pytannia metodolohiyi problemnoho navchannia [Topical issues of methodology problem-based learning]. *Psikhologhiya – Pedagogy*. Kyiv, output 31, 3-14 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiynoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2023). Katehoriina matrytsia vitakyl'turnoyi metodolohiyi: vid myslievchynennia do kanonu [Categorical matrix of vitacultural methodology: from thinking to the canon]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2007). Navchal'na problemna sytuatsiia yak ob'iekt psykhologichnoho piznannia [Learning problem situation as an object of psychological cognition]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9-80 [in Ukrainian].

21. Furman, A.V. (1991). Problemni sytuatsiyi v navchanni [Problem situations in education]. Kyiv: Soviet school [in Ukrainian].

22. Furman, A.V. (1989). Problemno-dialohichna sytuatsiia yak umova rozvytku piznaval'noyi aktyvnosti shkoliariv u protsesi navchannia [Problem-dialogue situation as a condition development of cognitive activity of school-children in the process of learning]. *Psikhologiya – psychology*. Kyiv, outpyt 33, 16-25 [in Ukrainian].

23. Furman, A.V. (2015). Svit metodolohiyi [The world of methodology]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 47-60 [in Ukrainian].

24. Furman, A.V. (2007). Teoriia navchal'nykh problemnykh sytuatsiyi: psykholo-dydaktychnyi aspekt [Theory of educational problem situations: psycho and didactic aspect: monograph]. Ternopil: Aston. 164 p. [in Ukrainian].

25. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2003). Problematyka YA u psikhologhitchnyi teorii Zigmunda Freuda [problems of I in the psychological concept of Sigmund Freud]. Ternopil. 34 p. [in Ukrainian].

26. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2002). Psukholohiya YA-kontseptsiya: monohrafiya [Psychology of Self-concept: monograph]. Ternopil: Ekonomichna dumka. 186 p. [in Ukrainian].

27. Furman, O.Ye. (2018). YA-kontseptsiya yak predmet bahatoaspektnoho teoretyzuvannia [Self-concept as the subject of multi-aspect theorizing]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 38-67 [in Ukrainian].

28. Shchedrovitsky, G.P. (2022). Zasadnuchi uyavlennia ta katehoriini zasoby teorii diyal'nosti [Basic ideas and categorical means of activity theory]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 95-126 [in Ukrainian].

29. Shchedrovitsky, G.P. (2005). Skhema myslediialnosti – systemno-strukturna budova, znachennia i zmist [The scheme of mentality – the system-structural structure, meaning and content]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 29-39 [in Ukrainian].

30. Cattell, R.B. (1971). Abilities: their structure, growth and action. Boston: Houghton Mifflin company [in English].

## АНОТАЦІЯ

**САМОЙЛОВ Олександр Єжиєвич.**

**Парадоксальне мислення як спосіб розв'язання теоретичних проблем.**

До усвідомлення важливості парадоксального обґрунтування змісту мислимого вперше прийшов християнський богослов К.С.Ф. Тертуліан (160 – 220 р. н.е.), котрий у полеміці проти абстрактного теоретичного розуму наполягав на визначальності «органічного» практичного розуму, протилежного теоретичному, уявлення про який пов'язував з парадоксальною його організацією. Особливістю такого розуму є його здатність уникати виникнення проблем у вигляді зіткнення протилежних думок, яку Аристотель пов'язував із значущістю самообґрунтування його змісту. Проте на доведення до свідомості наукової спільноти того, що самообґрунтування мислимого слід розглядати за спосіб розв'язання теоретичних проблем, що вимагає вилучення мислення з логіки теоретичних міркувань і переорієнтації його на жорстке протиставлення Логосу, потрібні були зусилля геніїв Античності, Середньовіччя та епохи Відродження, а також кращих умів Нового часу. В процесі пошуку механізму такої переорієнтації п а р а д о к с постав як перспективний конструкт, який реалізовував інтенцію мислителів зрозуміти об'єкт осмис-

лення, виходячи водночас із двох взаємнесумісних логік, які обоюдно обґрунтовують одна одну: логіки його розумінневого осягнення, що постало за звичне розуміння, й іншої логіки, яка узаasadнювала протилежне його осмислення, у яку мислення, незадоволене власними попередніми розмірковуваннями, буквально «виштовхувало» об'єкт нереалізованих власних зусиль. Збагачення потоку мислення завдяки двом протилежним визначенням поняття об'єкта осмислення забезпечувало отримання нового знання, недосяжного кожному логічно оформленому мисленню окремо і досягалось шляхом взаємодоповнювального діалогу двох логічно несумісних логік аргументування. Принципова можливість виникнення такого діалогу й сьогодні стимулюється постановкою особою перед собою задачі як такої ситуації, що вимагає від неї певної дії в умовах, коли треба віднайти щось узагалі невідоме, уявлення про яке, тобто про те, що в задачі дано, ґрунтується хіба що на усвідомленні існування певної незгрупованої сукупності емпіричних і позбавлених будь-яких контурів його проявів, які вочевидь неможливо підвести ні під будь-яке поняття жодної із відомих теорій. Це привело до оформлення *взагалі невідомого* у поняття «невідоме відшукуване», яке задача вимагає віднайти. За невизначеності того, що потрібно віднайти, шуканим постає вже не саме взагалі невідоме, а спосіб його пошуку, в разі чого уявлення про саме це невідоме та визначення поняття безпосередньо залежать від знайденого способу його осмислення. Реалізація розумової дії в обставинах невизначеності шуканого здійснюється за допомогою операційної складової мислення, яка, використовуючи за власні засоби діалектико-логічні поняття і тріадичні умовиводи, здійснює категорійно неприпустиме поєднання протилежних суджень. Таке поєднання, відповідно до відомого положенням про відображення властивостей об'єкта у принципі дії, залишає за *категорійною складовою* мислення лише функцію джерела посилань, які підлягають реорганізації. У результаті такої реорганізації уявлення про те, що треба віднайти, поступово уточнюється у процесі вдосконалення способу пошукування, а його поняття досягає граничної чіткості лише після остаточного завершення пошуку. Виявлений спосіб здійснює осмислення невідомого шуканого у площині проблемно-діалогічної реальності, розкриваючи, тим самим, власний зміст шляхом поступового переходу від визначення поняття мислення як парадоксального, наданого йому з логічної позиції, до визначення його поняття як діалогічного, яке відповідає його природній оформленості. Під час здійснення цього переходу невідоме відшукуване поступово стає відомим через те, що його ознаки поєднуються у процесі переходу в єдину думку на іншій підставі, якою слугує логіка діалогу двох логік або *діалогіка*. Уявлення про теорію мислення, побудовану на засадах його *проблемно-діалогічної організації*, передбачає введення понять «парадокс», «діалогіка» та «діалогічне мислення» у її категорійний лад, починаючи з надання форми парадоксу статусу вихідної категорії теорії з наступним парадоксальним формулюванням її теоретичних положень у вигляді видових та підвидових діалектико-логічних понять, що дозволить методологічно обґрунтовано, використовуючи за психологічні знаряддя мислення тріадичні умовиводи, пізнавати об'єкт осмислення в усій його повноті та внутрішній суперечливості. Запропоноване теоретичне осмислення взагалі невідомого об'єкта підіймає його розуміння над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадигмальній



моделі і відкриває перед ним перспективу упредметнення на метапарадигмальному рівні у вичерпній категорійно-методологічній повноті висвітлення.

**Ключові слова:** *проблема, теорія, формальна логіка, парадокс, антиномія, парадоксальне мислення, ідея, форма, зміст, проблемна ситуація, задача, невідоме відшукуване, узагальнення, сутність, категорійна та операційна складові мислення, відображення властивостей об'єкта у принципі дії, діалог, проблемно-діалогічна реальність, діалогічне мислення, діалогіка, діалектико-логічне поняття, тріадичний умовивід, миследіяльність, метод, методологія, методологування.*

## ANNOTATION

**Oleksandr SAMOILOV.**

### **Paradoxical thinking as a way of solving theoretical problems.**

An awareness of the need for paradoxical justification of content thought first came to the Christian theologian Quintus Septimius Florentius Tertullian, who lived in Carthage from 160 to 220 AD. In the controversy against abstract theoretical reason, he insisted on the importance of the “organic” practical reason, opposite to theoretical, the idea of which he associated with his paradoxical organization. The peculiarity is this organization of the mind that would allow it to avoid the emergence of problems in the form of a clash of opposing opinions, which Aristotle associated with the need for self-justification of its content. However, to bring it to the consciousness of the scientific community that self-justification of the conceivable follows be considered as a way of solving theoretical problems, requiring the exclusion of thinking from the logic of theoretical reasoning and reorienting it to a strict opposition to the Logos required the efforts of the geniuses of Antiquity and the Renaissance, as well as the best minds of the New time. In the process of searching for a mechanism for realizing self-justification, a paradox was considered a promising construct that posed the subject before the need to understand the object of comprehension based on simultaneously two incompatible, mutually justifying each other logicians: the logic of his understanding that has become familiar and other logic into which thinking dissatisfied with its previous reasoning, literally “pushed out” the object of unrealized own cognitive efforts. Enrichment of thinking due to two opposing definitions of the concept object of comprehension ensured the acquisition of new knowledge, inaccessible each logically formed thinking separately and was achieved through the complementary dialogue of two logically incompatible logic justifications. The fundamental possibility of such a dialogue stimulated by the subject setting a task for himself as a situation requiring him to take a certain action in conditions where it is necessary to “find” something “unknown in principle”, the idea of which is what is “given” in a problem is based only on the awareness of the existence some unstructured set of empirical and devoid of any -certain contours and landmarks of its manifestations, which It is impossible to subsume it under any concept or any known theory. This led to the formulation of the “unknown in principle” into the concept of “unknown the “sought” that the task requires “to find.” In the face of uncertainty what needs to be “found”,

what is sought is no longer the most “unknown in principle”, but the way of searching for it, resulting in the idea of this very unknown and the definition of its concept directly depend on what is found way of understanding it. Realization of mental action in conditions uncertainty of what is sought is carried out using operating component of thinking, which, using as its own means dialectical-logical concepts and triadic inferences, carries out a categorically unacceptable combination of opposing judgments. This connection, in accordance with the provision on “reflecting the properties of an object in principle of action”, leaves for the categorical component of thinking only a function of the source of the initial premises that are subject to reorganization. As a result of this reorganization, the idea of what needs to be “found” was gradually refined in the process of improving the search method, and its the concept reaches its utmost clarity only after the final complete search. The found method makes sense of the “unknown” sought” in the plane of problematic-dialogical reality, thereby revealing most its own content through a gradual transition from the definition the concept of thinking as “paradoxical”, given to it from a logical point of view, to the definition of his concept as “dialogical”, which corresponds to his natural design. In the process of making this transition the “unknown sought after” gradually becomes known due to the fact that it signs are combined in the process of this transition into a single thought based on which is the logic of the dialogue of two logics or dialogics. Picture of theory of thinking, built based on problem-dialogical it organization, involves the introduction of the concepts of “paradox”, “dialogic,” and “dialogical thinking” into its categorical system, starting with paradoxical design of the initial category with subsequent paradoxical formulation of its theoretical provisions in the form of species and subspecific dialectical-logical concepts, which will theoretically allow justifiably, using as psychological tools of thinking triadic inferences, to cognize the object of comprehension in all its completeness and internal inconsistency. Proposed theoretical understanding an object that is “unknown in principle” raises its understanding above the functional level of finding its place in a separate concept or paradigmatic model and opens up the prospect of objectification at the meta-paradigmatic level in a completely exhausted categorical methodological completeness.

**Key words:** *problem, theory, formal logic, paradox, antinomy, paradoxical thinking, idea, form, content, problematic situation, task, unknown sought, generalization, essence, categorical and operational components of thinking, reflection of the properties of an object in principle actions, problem-dialogical reality, dialogical thinking, dialogics, dialectical-logical concept, triadic inference, mental activity, method, methodology, methodologization.*

**Рецензенти:**

**д. е. н., проф. Андрій КРИСОВАТИЙ,  
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.**

**Надійшла до редакції 04.03.2024.**

**Підписана до друку 23.03.2024.**

Бібліографічний опис для цитування:

**Самойлов О.Є. Парадоксальне мислення як спосіб розв'язання теоретичних проблем.**

**Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 16-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>**